

DE EMANCIPATIE VAN DE INDO

VOORSTUDIE VOOR 'INDIË TABEH'

Dominique Berretty (1890-1934), succesvol ondernemer in Indië dankzij zijn kennis van het telegraafnetwerk.

Kirsten Vos

Den Haag, januari 2007

INHOUD

Voorwoord	3
1.1 Inleiding	4
1.2 Begrippen en beperkingen	4
1.3 "Prelude"	6
1.4 Europeanen krijgen opiniërende kranten	7
1.5 Europese kranten over Indo-Europeanen	11
1.6 Zelfbewuste Indo-Europese kranten	13
1.7 De ethische politiek: 'A white man's burden'	18
1.8 Politiek bewustzijn	21
1.9 'De succesvolle Indo'	25
1.10 Het ultieme recht	29
1.11 Leven onder de Nippon	34
1.12 Merdeka, geen bevrijding	37
1.13 Kleur van het land	43
1.14 De reis naar Nederland	50

VOORWOORD

Op de voorkant van deze voorstudie prijkt een foto van Dominique Berretty, een Indo van toen die elke Indo van nu zou moeten kennen. Een soort John de Mol sr., als u wil. In de jaren '20 in Indië was Berretty een graag geziene *selfmade* miljonair die, dankzij zijn kennis van het telegraafnetwerk, onder meer grondlegger van het persbureau ANETA was. Hij had visie en het lef die om te zetten in daden. In § 1.7 leest u meer over deze man. Voor mij is hij het voorbeeld van het wezen van de Indische samenleving: *ook al ben je gemengd, als je ergens voor gaat kan je alles, zolang je er maar in gelooft.*

Ter voorbereiding op mijn onderzoek naar de repatriëring van Indische Nederlanders naar Nederland in de jaren '50, heb ik in januari 2007 een uitgebreide literatuurstudie gedaan naar de ontwikkeling van de maatschappij in de voormalige kolonie Nederlands-Indië. Met name de emancipatie van de gemengde bevolking, de Indo-Europeanen, boeide mij, niet in de minste plek omdat ik twee Indo-Europese ouders heb, die toch allebei een andere worteling in de Indische cultuur hebben. In de tweede plaats heeft deze literatuurstudie mij geholpen de sentimenten die ten tijde van de repatriëring opspeelden zélf te kunnen plaatsen en aan te voelen, zonder invloed van verhalen van mijn eigen families.

Iets waar ik tot op de dag van vandaag mee worstel is de benaming van de verschillende groepen in de Indische koloniale samenleving. Ik heb een poging gedaan deze te groeperen op basis van de kennis die anderen verzameld hebben. Als u betere suggesties heeft, dan weet u mij te vinden.

Ik wilde dit document als historisch hoofdstuk toevoegen aan mijn scriptie, maar toen ik zag hoe lijvig die aan het worden was, moest ik schrappen: 'Kill your darlings.' Wat ervan in de scriptie overgebleven is, is hoofdstuk 4 (Kleur van het Land). Een jaar later kies ik ervoor dit document alsnog online te publiceren, in de hoop anderen te helpen met hun zoektocht naar antwoorden over de geschiedenis van 'De Indo'. Er is al ontzettend veel gepubliceerd en dit document kunt u beschouwen als een beknopte introductie tot al die werken. Tot slot wil ik benadrukken dat ik niet pretendeer zelf het onderzoek te hebben gedaan, hiervoor ben ik dank verschuldigd aan die vele Nederlandse wetenschappers die in de ban geraakt zijn van de schoonheid van de Indische droom.

Kirsten Vos

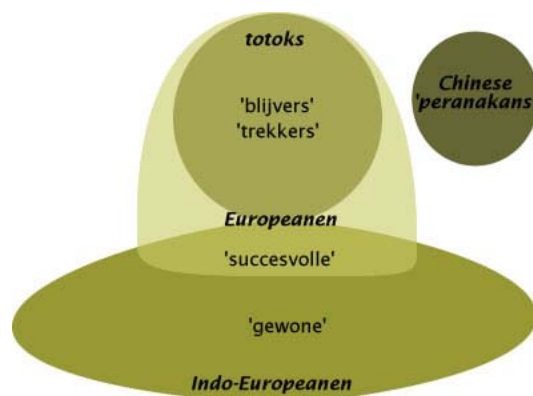
Den Haag, januari 2008

1.1 INLEIDING

Het 'Rijk van Insulinde' is met haar duizenden eilandjes ruim drie eeuwen Nederlands grondgebied geweest. Pas met de repatriëring van de Indische gemeenschap uit Indonesië in de jaren vijftig, kwamen Nederlanders in Nederland zélf massaal in aanraking met deze kolonie. Tot dan was de kolonie alleen in het vaderland aanwezig geweest in de vorm van welvaart, ethische zorgen, rijke 'Indisch-gasten' en kruiden en specerijen. In dit hoofdstuk staan de gebeurtenissen beschreven die uiteindelijk hebben geleid tot de toestroom van rijksgenoten naar Nederland.

1.2 BEGRIPPEN EN BEPERKINGEN

Leden van de *autochtone bevolking* van Nederlands-Indië worden in dit document pas vanaf 1942 *Indonesiër* genoemd. Ten eerste erkende de Japanse bezetter toen – na aanvankelijke twijfel – deze nationalistische gevoelens. Daarnaast heeft Nederland in 1942 verklaard dat het na de Tweede Wereldoorlog besprekingen wilde gaan voeren over meer onafhankelijkheid voor haar koloniën. Dit deed het, omdat het de *Atlantic Charter* van de VS ondertekende, om zo de nationale belangen veilig te stellen. Al deze onderwerpen komen in dit hoofdstuk aan de orde.

Figuur 1.1 De onderzoeksgroep Indische gemeenschap (Kirsten Vos)

De *Indische gemeenschap* is in figuur 1.1 voor dit onderzoek (zie <http://indietabeh.kirstenvos.nl>) opgevat als de koloniale bevolking van Europeanen¹ en Indo-Europeanen. Europeanen in Nederlands-Indië waren *totoks* en aan hen gelijkgestelde *Indo-Europeanen*. *Totoks* waren afkomstig uit Westerse landen en konden *trekker* of *blijver* zijn. Een *trekker* was een Europeaan, een *totok*, die naar Indië was gekomen om geld te verdienen en daarmee terug naar zijn eigen land te gaan. Een *blijver* was een *totok* of *totok-belanda* die zich daar permanent had gevestigd. Chinese *peranakans*, in Indië geboren Chinezen, hadden

over het algemeen een goede maatschappelijke positie en stonden daarom op gelijke voet met de Europeanen.

Indo-Europeanen waren nazaten van Europese en autochtone ouders. Degenen onder hen die maatschappelijk succes geboekt hadden, gingen tot de Europese bovenlaag van de bevolking horen. In dit hoofdstuk worden zij daarom Europeanen genoemd, in de literatuur heten zij soms *totok-Indo's*. Indo-Europeanen die maatschappelijk in de middelste of laagste regionen verkeerden, worden in dit hoofdstuk Indo-Europeaan of Indo genoemd. Juridisch gezien hoorden zij vanaf 1892 wel bij de Europeanen², maar in de praktijk bestond er een door iedereen erkende sociale scheidslijn tussen de 'succesvolle' en 'gewone' Indo-Europeaan.³

De Indische gemeenschap (figuur 1.1) heeft niet dezelfde samenstelling als Indische Nederlanders die repatrieerden (figuur 1.2). Het is een lastig onderscheid, maar van wezenlijk belang voor dit document. Kort gezegd heb ik Indische Nederlanders opgevat de mensen die repatrieerden en bestaat de Indische gemeenschap uit de koloniale bevolking in Indië en Indonesië. *Trekkers* die voor de Tweede Wereldoorlog teruggegaan waren naar Nederland, horen niet bij de onderzoeksgroep Indische Nederlanders⁴, maar de *spijtoptanten*, tot Nederlander genaturaliseerde *warga negara's*, wel. Sommige Indo-Europeanen en *warga negara's* door de Nederlandse regering niet erkend als Indische Nederlanders. Zij zijn achtergebleven in Indonesië.

Figuur 1.2 Samenstelling onderzoeksgroep Indische Nederlanders (Kirsten Vos)

Een beperking van dit document is de geschiedenis van de Nederlandstalige pers in Indonesië. Om de periode tussen 1905 en 1958 te kunnen beschrijven, is geput uit werk van Bosma & Raben (2003) en Bosma, Sens & Termorshuizen (2005). Dit materiaal is echter nog niet volledig. Gerard Termorshuizen heeft deze geschiedenis vanaf 1744 tot 1905 onderzocht en is momenteel bezig met de periode daarna, tot aan de Tweede Wereldoorlog. Angelie Sens is de na-oorlogse periode aan het onderzoeken, tot aan het einde van de Nederlandstalige pers in Indonesië in 1957.

Een laatste opmerking betreft de literatuurverwijzingen. Dit document bevat daar veel van. Om de leesbaarheid te bevorderen, zijn de verwijzingen en bronvermeldingen als eindnoten aan het eind opgenomen.

1.3 “PRELUDE”

In 1602 veroverde de VOC onder leiding van Jan Pieterszoon Coen enkele strategische handelsplaatsen in de archipel op de Portugezen en maakte in 1619 van Batavia, het huidige Jakarta, haar bestuurscentrum. Een kolonie heeft de VOC nooit van *Oost-Indië* gemaakt: belangen van kolonisten zouden op den duur strijdig kunnen worden met die van de VOC. De VOC was de enige werkgever in Indië en toen al werd iemands status afgemeten aan de ambtelijke functie die hij bij de Compagnie bekleedde⁵. Kinderen werden naar Europa gestuurd om opgeleid te worden en de beste manier om te stijgen op de maatschappelijke ladder, was via de VOC⁶.

Tussen 1744 en 1830 kwamen voor het eerst enkele periodieken van gouvernementele aard uit⁷. Het waren met name de Europeanen die deze lasen. Hierin stonden uiteraard gouvernementenberichten, maar ook overlijdensberichten, advertenties voor openbare verkopen en handelsnieuws. Zij leidden een kort bestaan door tussenkomst van machtshebbers: 'Het gezag was zo kopschuw voor de publiciteit, dat het niet alleen de uitgave van welk blad dan ook had gebonden aan een officiële toestemming, maar zelfs het oprichten of functioneren van drukkerijen ernstig bemoeilijkte⁸.' In 1744 richtte gouverneur-generaal Imhoff bijvoorbeeld de eerste krant in Indië op, *Bataviase Nouvelles*, die wekelijks verscheen. Op last van de VOC in Nederland staakte hij de uitgave in 1746; de Compagnie beschouwde de kolonie als werkmaatschappij, waar bedrijfsgeheimen bewaakt moesten worden. De tweede periodiek, *Het Vendu-Nieuws*, werd vanaf 1776 uitgegeven door de Staatsdrukkerij in Batavia en ging op last van de net aangetreden gouverneur-generaal Daendels in 1809 over in de *Bataviasche Koloniale Courant*. Daendels wilde deze krant gebruiken om bewoners van de kolonie te informeren over gouvernementen- en ander nieuws, voor zover 'dit met eene goede staatskunde is overeentekomen' (Termorshuizen 2001:27-68).

Aan het eind van de 18e eeuw kwam een einde aan de macht van de VOC in Indië. De Compagnie werd in 1796 genationaliseerd door de Bataafse Republiek⁹. Nederland belandde, als nieuw onderdeel van het Frankrijk van Napoleon, niet veel later in een oorlog met Engeland, waardoor de Indische gemeenschap afgesneden werd van het vaderland en in 1811 zelfs onder Engelse bezetting kwam. Pas in 1816 kwam Indië terug in Nederlandse handen. De Indische gemeenschap in Nederlands-Indië was toen al divers: Portugezen, Schotten, Engelsen, Duitsers, Oostenrijkers, Chinezen, Arabieren, Nederlanders, en Indo-Europeanen bevolkten het land¹⁰.

Opvattingen | Het vroege Nederlands-Indië kende een verscheidenheid van nationaliteiten en rassen. In deze multinationale gemeenschap werd iemands status bepaald door de functie die hij bij de VOC en later het gouvernement bekleedde. Kolonisatie van dit gebied zou een belangenstrijd kunnen aanwakkeren tussen bewoners en de VOC. De eerste periodieken werden stelselmatig door de machtshebbers geblokkeerd; alleen als publiciteit het staatsbelang diende, mocht een krant uitkomen. Het land was, ook na het einde van de VOC-tijd, te beschouwen als een werkmaatschappij.

1.4 EUROPEANEN KRIJGEN OPINIËRENDE KRANTEN

Vanaf 1848 vielen Indische aangelegenheden in Nederland niet langer onder het Koningshuis, maar onder de Volksvertegenwoordiging¹¹. Deze besloot tot invoering van het *Drukpersreglement voor Indië* in 1856. Dit bracht als verbetering dat niet langer gouvernementele toestemming nodig was om een krant te beginnen, maar verder was het nieuwe reglement in de woorden van Thorbecke 'een gedrocht der duisternis'¹². Het zou er onbedoeld voor gaan zorgen dat de pers in Nederlands-Indië abrupt een opiniërend en volgens Termorshuizen zelfs oppositioneel karakter kreeg.

Tussen 1850 en 1857 waren in de belangrijkste handelssteden op Java de eerste kleinschalige commerciële kranten ontstaan; lokale tokohhouders en particuliere drukkers plaatsen daarin advertenties en nieuwsberichten¹³. Zij kregen door het Drukpersreglement opeens te maken met hoge borgsommen die zij moesten betalen om kranten uit te mogen geven. Een andere beperking van de persvrijheid was dat het gouvernement het recht had journalisten te arresteren als zij de openbare orde verstoorden, door de gouverneur-generaal te beledigen of lezers aan te zetten tot 'haat of minachting'¹⁴ tegen de regering. Deze eisen had de Nederlandse regering opgelegd ingesteld uit angst voor een opruiende invloed van een vrije pers op de autochtone bewoners van het koloniale gezag.

In het Nederlandse parlement ontstond onder leiding van Thorbecke een hevige discussie over deze niet-democratische regeling¹⁵. Indische redacteurs besteedden veel aandacht aan deze discussie en gebruikten deze als 'springplank' voor kritische artikelen over bestuurlijke aangelegenheden in de kolonie. Versterkt door de verbeteringen van het telegraaf- en postnetwerk, groeiden halverwege de negentiende eeuw de advertentieblaadjes uit tot eenvoudige, maar opiniërende nieuwskranten¹⁶. Zij zagen het als hun belangrijkste taak om zich in te zetten voor een 'betere toekomst voor de kolonie'¹⁷, hiertoe onder meer geïnspireerd door de *Max Havelaar*. De Europese burgerij in Nederlands-Indië, die geen invloed had op het gouvernementele bestuur van de kolonie, maakte dankbaar gebruik van het nieuwe karakter

van de pers en uitte daar haar frustraties.

De pijlen van de opiniërende kranten waren vooral gericht op de gevolgen van het *Cultuurstelsel*^{18l}. In dit bestuursmodel was Nederland de enige die het recht had Indië te exploiteren. Autochtone bewoners waren verplicht herendiensten te verrichten voor Nederland en 20% van hun oogst af te staan. De totoks noemden dit model het batig slot; Indië was voor de Nederlandse staat de spreekwoordelijke kip met de gouden eieren, zonder de autochtone bevolking hiervoor iets te vergoeden of ruimte te geven aan particulier initiatief.

In hun aanvallen op dit stelsel, maakten journalisten individuele ambtenaren belachelijk, wat Termorshuizen '*personaliteiten*^{19'} noemt. Zij gebruikten humor en cynisme in hun vurige opiniestukken; de kenmerkende *tropenstijl*²⁰. Humor was een belangrijk stijlmiddel om onder de bepalingen van het Drukpersreglement uit te komen, door te zeggen dat het maar een grapje was²¹. Toch kregen de Indische journalisten regelmatig conflicten met het gouvernement en werden niet zelden gevangen gezet.

In 1870 werd het Cultuurstelsel afgeschaft en vervangen door de *Vrije Arbeid* en de *Agrarische Wet*²². Zo ontstond voor het eerst ruimte voor particulier ondernemerschap in Indië, dat tot die tijd voorbehouden was geweest aan de Nederlandse staat. De nieuwe wetten leidden tot een explosieve groei van Europese particuliere ondernemingen, een bloeiende handel en een flinke toestroom van *trekkers*. De verwachting was dat de autochtone bevolking nu eindelijk zou kunnen profiteren van de welvaart van Indië, door zich aan de particulieren te verhuren. Deze positieve gevolgen bleven echter uit. Vanwege hevige concurrentie betaalden planters slecht en Javaanse zelfstandige boeren waren niet opgewassen tegen de professioneel geleide Europese ondernemingen.

Indië kende in deze periode weinig openbaar politiek leven, aangezien haar inwoners geen democratische rechten bezaten²³. Bovendien waren Europese *trekkers* niet van plan zich te vestigen in de kolonie: zij kwamen naar Indië om onder de *Vrije Arbeid* snel fortuin te maken. Zij hadden geen intentie te blijven, want, in de woorden van Daum, 'Blijven beduidt hier niet hechten aan de plaats der inwoning, maar minder gelukkig slagen^{24'}. Zo was in de kolonie in korte tijd een machtige groep ontstaan, die geen enkele binding had met de samenleving.

Kranten waren hierdoor van mening zichzelf Indië's belangen moesten behartigen. Hun hoop was dat de lezers op den duur deze betrokkenheid zouden overnemen: 'De dagbladpers (...) is meer de gids, de opvoedster, zelfs veelal de moeder der openbare mening, dan haar orgaan, haar vertegenwoordigster^{25'}. Met de verspreiding van totoks over de verschillende gewesten, vervulden kranten bovendien de functie van samenbindend element; totoks die naar de buitengewesten waren verhuisd, konden via de kranten nog contact blijven houden

met hun eigen gemeenschap²⁶.

Trekkers waren voor kranten een welkome aanvulling op de gemeenschap in Indië²⁷. Ten eerste zorgden zij voor toenemende bedrijvigheid en dus meer advertentie-inkomsten. Daarnaast konden *trekkers* zich een krant veroorloven, en lazen zij graag, al dan niet gezamenlijk, nieuwsberichten over het thuisfront. Ten derde wensten zij vermaakt te worden. Hierdoor ontstond de *dubbele roeping* van de Indische pers²⁸. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat kranten professioneler werden geleid door kleine, maar goed betaalde redacties. Die waen soms zo klein, en de werkdruk zo hoog, dat zij zelfs berichten overnamen uit andere periodieken en daar hun eigen naam onder zetten.

Belangrijke kranten uit deze periode zijn de conservatieve regeringsgezinde *Java-Bode* en de liberale kranten *Bataviaasch Handelsblad*, *Soerabaiasch Handelsblad* en de *Locomotief* (Semarang)²⁹. Door de economische afhankelijkheid van particuliere ondernemingen, konden zij geen echt onafhankelijke geëngageerde rol vervullen³⁰. Naast de voortdurende conflicten met het gouvernement, hadden zij te maken met hun uitgevers. In principe gaven deze de kranten veel vrijheid, zolang zij maar veel lezers trokken en (zoveel mogelijk) uit handen van justitie bleven. Vanwege hun afhankelijkheid van de advertentie-inkomsten en de grote belangen die het bedrijfsleven had in Indië, konden kranten echter niet voorkomen dat zij met hen rekening moesten houden. Misstanden op plantages kwamen om deze reden bijvoorbeeld nauwelijks in de krant, hun geëngageerde ambities ten spijt, en opstanden weten zij aan de falende koloniale politiek, niet aan de bedrijfsvoering op de ondernemingen. Bosma en Raben typeren de Europese pers op Java tot en met deze periode als 'kleinburgerlijk'³¹.

Deze Europeanen raakten rond 1875 in een discussie verwikkeld met Nederland over zijn financiële vorderingen op de kolonie³². Doordat Nederland alleen nog aan de gouvernementcultures verdiende, had het besloten vanaf 1874 belastingen in te gaan voeren. Daarnaast moest het gouvernement de kosten voor de Nederlandse oorlog in Atjeh opbrengen, die vanaf 1873 gevoerd werd om de buitengewesten te pacificeren. Dit alles gebeurde tot grote verontwaardiging van de particuliere ondernemingen. Nederland belemmerde de kansen van de autochtone én Europese bevolking in Nederlands-Indië. Stelselmatig beschuldigden de Indische kranten het vaderland van desinteresse en onwil. Zeker van de gerepatrieerde totoks hadden de Europeanen in Indië meer inzet voor de kolonie verwacht. De optimistische stemming sloeg definitief om in een crisis toen de economische ontwikkelingen zorgden voor inzakking van de handel³³.

Opvattingen | Deze periode was het begin van 'tempo doeloe'; de aanrukkende economie versterkte het beeld van 'la dolce vita' in Indië en de ruimte binnen de Vrije Arbeid bevestigde Nederlands koloniale roeping. Trekkers pasten zich aan aan

de kolonie en de kolonie paste zich aan aan hen.

De Europese pers in Indië ontwikkelde haar opiniërende tropenstijl dankzij de discussie in Nederland over de beperkingen van het Drukpersreglement, maar ook dankzij Europeanen die haar benutten om hun ongenoegen te uiten over hun macht binnen het Cultuurstelsel. Beide regelingen waren enkel gericht op de koloniale belangen van Nederland, waar ook de discussies op gericht waren. Het Drukpersreglement maakte duidelijk dat de pers vrij was, zolang zij het koloniale gezag niet in gevaar bracht. Met andere woorden: het gouvernement had in Indië het recht de pers te controleren, in tegenstelling tot de situatie in Nederland. Toch zag de Europese pers het als haar opdracht de belangen van de kolonie te bewaken.

De kritiek van de Europeanen op het Cultuurstelsel was tweeledig: zij geloofden oprecht dat de autochtone bevolking er beter van zou worden als zij niet langer uitgebuit zouden worden door Nederland en vonden dat de Nederlandse regering met het 'batig slot' het particuliere initiatief blokkeerde. De politiek van de Vrije Arbeid zorgde voor de komst van particuliere ondernemingen. De autochtone bevolking werd daar echter niet beter van: de economische belangen van de Europeanen bleken te groot te zijn.

In Indië ontstond een machtige groep van trekkers, die geen maatschappelijke binding hadden met de samenleving. Voor hen betekende teruggaan naar Nederland maatschappelijk succes: ze hadden dan voldoende fortuin gemaakt. Kranten waren economisch afhankelijk van hen en volgden hun opvattingen in het berichten over problemen op plantages: de oorzaak lag bij het gouvernement, niet bij het bedrijfsleven. Ook redactioneel pasten veel kranten zich op deze nieuwe lezersgroep aan.

Discussies over de financiële vorderingen van Nederland op Nederlands-Indië gingen over de economische consequenties hiervan voor de Europeanen en autochtonen, niet over de rechtmatigheid ervan. Vanuit die optiek werd de Nederlandse strijd op Atjeh ook besproken. Nederland deed niets om het leven in zijn kolonie beter te maken, het was alleen uit op financiering van de eigen staatskas.

Kranten voelden zich in toenemende mate het geweten van de kolonie; het was hun hoop dat de niet maatschappelijk betrokken lezers hun voorbeeld zouden volgen.

1.5 EUROPESE KRANTEN OVER INDO-EUROPEANEN

In de jaren van de crisis, rond 1880, kwamen Indo-Europeanen in economische problemen³⁴. Nauwelijks opgeleid zagen zij kantoorbanen aan zich voorbij gaan, ten voordele van nieuwe Nederlandse *trekkers*. Zij waren hierdoor aangewezen op steun en werden behoeftige Europeanen of paupers genoemd. Opvattingen binnen de Europese gemeenschap over deze groep logen er niet om³⁵. Het waren 'hybriden', die bij de 'inheemse' samenleving hoorden, maar zich te goed voelden om met hun handen te werken. Vanuit hun 'meerderwaardigheidsgevoel' deden de Indo-Europeanen liever niets, dan zich te verlagen tot het niveau van ambachtslieden.

Verindisching, en nog erger, vermenging van (het Europese) ras, betekende sociale achteruitgang: 'Bladen in Nederland noemen pauperisme zelfs onverbloemd het gevolg van rasvermenging³⁶'. Opvallend was dat juist in deze periode in Nederland tegengestelde denkbeelden ontstonden. Het exotische van Indo-Europeanen en Aziaten was te benijden, vanwege hun Oosterse wortels. Deze opvattingen bereikten Indië onder meer in de vorm de theosofische *vrijmetselaars*, die zich ten doel stelden tegenstellingen op te lossen.

Europese kranten waren opgericht door al dan niet in Indië geboren totoks en waren geen platform voor deze gemengde groep³⁷. Termorshuizen illustreert dit met een uitspraak van de journalist P. Brooshooft van de *Locomotief*: '(..) de sinjo³⁸, wat komt het erop aan, wat heeft hij te reclameeren? Laat hem zijn mond houden, (..) quand il n'a pas son compte dans ce monde, il le trouvera dans un autre.³⁹' Termorshuizen heeft in de *Java-Bode* bij hoge uitzondering één ingestuurde brief heeft gevonden van een Indo-Europeaan⁴⁰. In deze brief stond een veel gehoord verwijt, namelijk dat totoks wel kinderen maakten bij de autochtone vrouwen, maar deze vervolgens in de kampong achterlieten en daarna deden alsof zij beter waren dan de kinderen die zij op de wereld gezet hadden. Opvallend is dus, dat de totok-kranten Nederland wel het verwijt maakten de belangen van de *autochtone* en de *Europese bevolking* te schaden, maar die van de *Indo-Europeanen* onbelangrijk vonden – laat staan bij hen vonden horen.

Niet alle Europese journalisten deelden deze opvattingen over Indo-Europeanen⁴¹. Weliswaar deelden zij het denkbeeld dat Indo-Europeanen tot een andere groep hoorden, ondanks de juridische gelijkstelling in 1892, maar zij waren meer begaan met hun lot. Zij zochten naar manieren om hen nieuwe kansen te geven zich op het maatschappelijk vlak. De enige manier waarop de Indo-Europeanen hun sociale status konden verbeteren, was door het volgen van goed onderwijs, betoogde onder meer journalist Daum van het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Andere journalisten pleitten ervoor hen land te laten verbouwen, wat op hevig verzet stuitte van andere journalisten⁴². Die vonden dat de Indo-Europeanen hun problemen aan zichzelf te wijten hadden, omdat zij zich te goed voelden voor ambachtswerk. Wel waren

ze het eens met de conclusie, namelijk dat de slechte economische omstandigheden van deze groep een probleem geworden was.

Twee totokkranten zetten zich zelfs actief in voor Indo-Europeanen; *Het Soerabaiasch Handelsblad*, maar vooral het *Bataviaasch Nieuwsblad*⁴³. Een derde totokkrant die zich ook op de Indo-Europeanen zou gaan richten was het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, opgericht in 1900, maar pas later succesvol⁴⁴. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* was de meest gelezen krant op Java. Het was de helft goedkoper dan de meeste kranten, en dus ook de minder vermogende Indo-Europeanen konden zijn boodschap lezen. Totok P.A. Daum had het daar vanaf 1885 voor het zeggen.⁴⁵ Hij had lang in Semarang gewoond, dat als het 'centrum van de Indo's' beschouwd werd, waar hij zich al het lot van deze 'paupers' had aangetrokken. Sinds de oprichting van zijn nieuwsblad in Batavia heeft Daum het 'Indo-probleem' op de agenda gezet, waarbij hij vooral hamerde op beter onderwijs. Hij richtte zich met zijn pleidooi tot de totoks, die hij opriep de Indo-Europeanen 'op te heffen naar volwaardige Europese burgers'. K. Zaalberg, Indo-Europeaan en leerling van Daum, nam na zijn overlijden in 1898 de leiding én richting van deze krant over. Twintig jaar later zou hij het belangenbehartigende *Indo-Europees Verbond* oprichten.

Opvattingen | De Europese gemeenschap had uitgesproken raciale ideeën over Indo-Europeanen, die onder meer in kranten voor totoks tot uiting kwamen; daarin hadden zij geen recht van spreken. Deze behoeftige paupers voelden zich beter dan de autochtone bevolking omdat zij gelijkgesteld waren aan de Europeanen. Dit misplaatste meerderwaardigheidsgevoel zorgde voor hun verpaupering: zij waren liever arm dan dat zij andere banen dan kantoorbannen zochten. Daarom verdienden zij het niet om hulp te krijgen. Bovendien – het darwinisme was in die tijd populair – waren zij hybriden: de rasvermenging had hen zwakker gemaakt. Deze opvattingen kwamen ook tot uiting in de kritiek op het Cultuurstel en in de ethische politiek: het Nederlandse bestuur was alleen schadelijk was voor totoks en autochtonen, en alleen autochtonen moesten opgeleid worden tot bestuurders. Indo-Europeanen hoorden hier niet bij, vanwege hun gemengdheid en hun karakter.

Enkele totokjournalisten weken hiervan af. Weliswaar vonden zij Indo-Europeanen niet bij Europeanen horen, maar zij wilden hen wel kansen bieden zich te ontwikkelen. Goed onderwijs of omscholing tot boerenklasse waren hiervoor de sleutel.

Een groep die ook afwijkende opvattingen had, waren de vrijmetselaars, die vonden dat tegenstellingen opgelost konden worden door de menselijke gelijkheid in het

denken. Weer een andere groep in Nederland benijdde zowel Indo-Europeanen als Aziaten, juist vanwege hun exotische wortels. Beide groeperingen en hun opvattingen vonden weerklank in Indië.

Deze opvattingen golden niet voor succesvolle Indo-Europeanen: zij hadden zich maatschappelijk bewezen en waren dus aantoonbaar anders dan hun ethische soortgenoten. Zij waren doorgedrongen tot Europese kringen, voelden zich niet meer verwant met de verpauperde Indo's en hielden de afstand tot die groep dan ook in stand.

1.6 ZELFBEWUSTE INDO-EUROPESE KRANTEN

In de buitengewesten waren Europese kranten veel minder dominant dan op Java.⁴⁶ Het was daar dat, vlak voor de economische crisis van 1880, Indo-Europeanen voor het eerst in een eigen krant van zich lieten horen. Bij Indo-Europese inwoners van het Sumatraanse Padang was het besef gekomen dat zij niet op de Europeanen hoefden te rekenen voor steun. Zij moesten zelf voor hun belangen opkomen en organiseerden zich in de emancipatoire beweging *Jong Indië*. Deze groep is ook wel bekend als de *Padangers*. Zij vonden in 1877 hun eigen orgaan in het reeds op Sumatra bestaande *Padangsch Handelsblad*. Daarin lieten zij als zelfbewuste Indo-Europeanen de opvattingen van *Jong Indië* horen.

Deze beweging kwam op voor de burgerrechten van Indo-Europeanen en de autochtone bevolking van de kolonie, die zij als haar broedervolk beschouwde.⁴⁷ Beide hadden het recht gelijkwaardig aan de totoks behandeld te worden: 'Wij vragen toegankelijkheid tot de hoogste staatsbetrekkingen (...) Wij vragen gelijk recht, gelijke beschaving voor allen (...)'.⁴⁸ *Jong Indië* pleitte zelfs voor beëindigen van de koloniale overheersing van Nederland door het land terug te geven aan de autochtone bevolking en de Indo-Europeanen. Daarnaast pleitten de *Padangers* vóór goed onderwijs en tégen 'veroveringsoorlogen', refererend aan de strijd van de Nederlanders op Atjeh, waar hun 'bruine broeders' zich bleven verzetten tegen Nederland, dat hen alleen maar wilde gebruiken om 'de schatkist te spekken'⁴⁹.

Voortrekkers van het *Padangsch Handelsblad* en het gedachtegoed van *Jong Indië*, waren A. Snackey, H. Verleye en F.K. Voorneman, later opgevolgd door zijn zoon A.M. Voorneman.⁵⁰ Zij haalden openlijk uit naar de 'Nederlandse exploitatie-staatkunde', waarschuwden omfloerst voor opstanden van Indo-Europeanen en publiceerden nationalistisch getinte boeken. Hun controversiële publicaties riepen felle protesten op bij de Europese bevolking van Nederlands-Indië. Journalisten van *De Java-Bode* en het *Soerabaiaasch Handelsblad* bagatelliseerden hun claims, totoks hoorden de uitingen van deze beweging met afschuw aan. De opvattingen waren 'minachting en wraakzucht jegens de Nederlandsche natie'.⁵¹ Bovendien zouden de *Padangers* actief samscholen met autochtonen tegen de blanke

overheersing⁵². Ook rijke Indo-Europeanen zetten zich ertegen af. Zij waren al dusdanig geaccepteerd en geassimileerd in totok-kringen, dat zij zichzelf niet meer rekenden tot de Indo-Europeanen.⁵³

In 1854 had het gouvernement de samenleving namelijk hiërarchisch ingedeeld, wat een keerpunt betekende voor Indo-Europeanen. De samenleving werd ingedeeld in Europeanen, Vreemde Oosterlingen en Inlanders. Elke groep had eigen juridische rechten en plichten. Het belang van deze indeling was dat Indo-Europeanen, die erkend waren door hun Nederlandse vader, een juridisch gelijkwaardige positie kregen aan de volbloed Nederlanders, de totoks. Indo-Europeanen gingen zich gedragen naar hun juridische status. Kinderen van Nederlandse vaders die niet erkend zijn, werden ingedeeld bij de derde groep⁵⁴.

In 1892 werd de juridische gelijkstelling bevestigd in de *Wet op het Nederlandschap*. In de praktijk betekende deze wet alleen wat, als een Indo-Europeaan maatschappelijk succes geboekt had. Sociale status in de Indische samenleving had namelijk niet alleen te maken met huidskleur of (raciale) herkomst, maar meer nog met persoonlijke beschaving⁵⁵, die zich uitte in 'salaris, opleiding, familie, posities binnen het bedrijfsleven of ambtelijke rang.'⁵⁶

De Padangers hebben de discussie over *pauperisme* op de agenda gezet, de armoede onder Indo-Europeanen.⁵⁷ Zij konden in deze periode slecht aan werk komen, zoals al eerder opgemerkt is. De oorzaak hiervoor was volgens Bosma en Raben niet het meerderwaardigheidsgevoel, zoals de Europeanen beweerden, maar de beschikbaarheid van goede, relevante opleidingen. Kinderen van totoks gingen vaak naar Europa voor scholing, iets waar veel Indo-Europeanen geen geld voorhadden. Voor technische beroepen, waar veel werk in was, kon een Indo bijvoorbeeld nauwelijks in Nederlands-Indië opgeleid worden. Wel waren er opleidingen voor kantoorbanen, maar voor die functies kwamen Indo-Europeanen met moeite voor in aanmerking. Voorneman's zoon, A.M. Voorneman, maakte zich hard voor het oprichten van de *Maatschappij ter Bestrijding van het Pauperisme*. Hij bereikte hiermee Indo-Europeanen in alle delen van de kolonie. Samen met hoofdredacteur van *Het Indisch Vaderland*, F.A. Enklaar van Guericke, kreeg hij hierdoor bij het gouvernement uiteindelijk gehoor, zij het mondjesmaat. Residentiekantoren en departementen kregen van het gouvernement het verzoek kantoorbanen te reserveren voor Indo-Europeanen, hetgeen in 1862 al wettelijk bepaald was.

Vanwege de radicale opvattingen is het niet verbazingwekkend dat het gouvernement de Padangse redacteurs meerdere malen een gevangenisstraf oplegde.⁵⁸ Met een verschijningsverbod werd de krant in 1882 definitief een halt toegeroepen, al werd dit later indirect onterecht verklaard door een rechter. Het *Padangsch Handelsblad* heeft slechts korte tijd bestaan, maar desondanks heeft het met succes een stem gegeven aan de gemengde groep: haar geluid zou hierna niet meer uit de pers of de samenleving verdwijnen. Dankzij

controversiële artikelen, conflicten met het gezag en de verhuizing van *Jong Indië*-aanhangers naar Java, verspreidden de opvattingen van de Padangers zich van Sumatra naar dit belangrijke eiland. Op Java kwamen dan ook snel opvolgers, waarvan de eerste twee hier de revue passeren.

De eerste was de *Batara-Indra* (1885) in Soerabaja, op initiatief van A.M. Voorneman, zoon van de oprichter van de eerste krant voor Indo-Europeanen. Voorneman was iemand die al eerder met bevoegenheid opgekomen was voor de rechten van Indo-Europeanen. Des te tragischer is het dat zij het grootste obstakel waren voor een succesvol bestaan van de *Batara-Indra*. De Indo-Europeanen voor wie hij opkwam, konden zich zijn nieuwe krant namelijk niet veroorloven, terwijl zij die dit wel konden, geen aansluiting voelden bij de opvattingen van *Jong Indië*. Voorneman betichtte hen van 'hoogmoedswaanzin': zodra zij eenmaal 'maatschappelijk terecht waren gekomen', verwijderden zij zich hun eigen soort. Waarschijnlijk teleurgesteld in het bereiken van hun idealen, ergerden Voorneman en zijn redacteurs zich ook aan de 'onder de Indo's in het algemeen heersende lethargie en passiviteit.' Voorneman gaf zijn idealen nog een tweede kans, en richtte *De Morgenpost* op, maar de kwaliteit van dit blad was onvoldoende en werd binnen negen maanden opgeheven.⁵⁹

De tweede krant die opgericht was door redacteurs die enthousiast geworden waren voor de Indo-Europese zaak, was *De Telefoon* in Semarang (1886). In deze krant was de eerste tien maanden het geluid van 'de Indo' te horen. Binnen tien maanden na oprichting wijzigde deze krant haar redactionele koers echter en ging zich met haar nieuwsaanbod richten op Europeanen. Indo-Europeanen kochten de krant te weinig, wat Voorneman ook had gemerkt. Indo-Europese lezers reageerden woedend, maar bleven vermoedelijk wel de grootste groep lezers van deze krant, die in 1897 'zonder enige waarschuwing vooraf' ophield te bestaan. *De Telefoon* was volgens Termorshuizen vooral in 1886 een boeiend orgaan voor de 'kleine boeng'⁶⁰.

De reden dat deze krant van belang was, is dat redacteurs van deze krant tot twee keer toe betrokken waren bij het oprichten van belangenbehartigende organisaties voor Indo-Europeanen. In 1886 richtte redacteur G.F. van Blommestein de eerste op: *Soeria Soemirat* (*Eerste Stralen der Zon*). Deze vereniging zamelde geld in, verstreekte wekelijks levensmiddelen, en eiste van het gouvernement dat het eerst in Indië naar geschikte kandidaten moest zoeken voor nieuwe vacatures. Daarnaast stelde *Soeria Soemirat* voor een Indisch volkslied te maken en pensioenen te korten van trekkers die teruggekeerd waren naar Nederland. Het belang van deze vereniging was dat zij het voor elkaar kreeg het gouvernement ervan te overtuigen een landbouwproject voor Indo-Europeanen te starten en zo 'behoefte Europeanen een bestaan te bieden.' Enklaar van Guericke had een paar jaar

eerder voorgesteld Indo-Europeanen om te scholen tot koffieplanters, maar het gouvernement had dit toen niet gehonoreerd. Helaas faalde het project van *Soeria Soemirat* en de vereniging daalde snel in aanzien.⁶¹

De oprichting van de *Indische Bond* in 1898 was de tweede poging tot het verenigen van de Indo-Europeanen door een redacteur van *De Telefoon*, G.A. Andriesse. Hij protesteerde tegen het slechte onderwijs, de bevoorrechte positie op de arbeidsmarkt van Nederlanders in Nederlands-Indië én tegen de 'oudgasten en koloniale specialisten in de Tweede Kamer' in Nederland. Deze tijdelijke bewoners zouden zich niet mógen inzetten voor de Indische belangen. Zij hadden Nederlands-Indië nooit als hun thuis beschouwd, en zouden zich dus ook nooit kunnen voorstellen wat de belangen waren van mensen die deze opvatting wel hadden. De populistische oprichter vatte zijn idealen samen als 'Indië voor de Indiërs' en richtte al zijn pijlen op 'het moederland, de trekkers en de 'oneerlijke' Chinezen' en sprak hiermee vooral de Noord-Javaanse middenklasse van ambtenaren en spoorwegpersoneel aan, die zich 'slachtoffers van het imperialisme' voelden.⁶²

De *Indische Bond* was in beginsel opvallend succesvol: twee jaar na oprichting had zij 3500 leden en in 1901 zelfs 4500. De bond wist bovendien een nog niet eerder vertoond protest te organiseren. De Nederlandse regering het besloten om een gymnasium in Indië op te heffen. Zij was van mening dat leerlingen in Indië niet die ruime blik konden krijgen die zij nodig hadden: alleen Europa kon hen dat bieden. Vanuit alle delen van de kolonie werd een verzoekschrift ondertekend. Totoks en Indo-Europeanen hadden zich aaneengesloten in het verzet tegen dit besluit van Nederland en zelfs de regeringsgezinde *Java-Bode* spoorde ambtenaren aan om te tekenen.⁶³

De ondergang van deze bond werd veroorzaakt door de visie van de Indische bovenlaag op de samenleving. De bestuurders van de bond kwamen vooral uit de elite en waren overtuigd door de *associatiegedachte* van de ethische politiek. Zij wilden voor de belangen van Indo-Europeanen opkomen, maar ook 'beschaafde' autochtonen tot de bond toelaten. Dit was een misvatting. Ten tweede protesteerden leden tegen de 'lange werkdagen en neerbuigendheid' van hun werkgevers. Vakbondbewegingen werden in de kolonie door de bovenlaag gezien als bedreigend. In de kranten uitten journalisten en brieven-schrijvers felle kritiek op de totoks en op het bondsbestuur dat 'werd uitgemaakt voor totoks die de Indo's eronder wilden houden.' Al met al kon het bestuur niet meer aanblijven en trad af.⁶⁴

Wat hen binnen enkele jaren fataal was geworden was het 'verzet tegen bevoogdende maatschappelijke verhoudingen' en niet het ' cliché van de eeuwige twistzucht onder de Indo's.'⁶⁵ Indo-Europeanen voelden wel de behoefte zich te verenigen, maar konden niet voorbijgaan aan de sociale verschillen die hen kenmerkten. De Indische Bond bleef bestaan, maar verloor betekenis als emancipatiebeweging. Deze rol werd overgenomen door de pers

en vakbonden.⁶⁶ Hun belangen werden echter nog steeds niet in de samenleving behartigd, er was geen 'civil society'. De kolonie was in feite nog ingericht als werkmaatschappij, inclusief bijpassende wetgeving en financiële instituties.⁶⁷

Opvattingen | Nog voor de invoering van de ethische politiek, was een groep zelfbewuste Indo's opgestaan, de Padangers. Zij lieten van zich horen in de krant. Hun opvattingen waren die van Jong Indië, een beweging die zélf gelijke burgerrechten voor Indo-Europeanen en de autochtone bevolking claimde en daarvoor niet langer op hulp van totoks rekende. Indo's en hun broedervolk moesten het voor het zeggen krijgen in Indië, Nederland moest ophouden met zijn exploitatiestaatkunde. De oorlog in Atjeh was daar een voorbeeld van: die was slechts een poging van Nederland een nieuwe bevolkingsgroep uit te kunnen buiten. De Padangers waren trots op hun gemengdheid en kozen de scheldwoorden Indo en sinjo als geuzennamen.

Met hun opvattingen weken zij af van gangbare denkbeelden van veel Indo-Europeanen, die juist vonden dat zij bij de Nederlandse bevolking hoorden. Deze Indo's vonden het wenselijker geen openlijke kritiek op Nederland te uiten, omdat zij zich van dat land afhankelijk voelden voor hun bestaan. Daarnaast waren zij juridisch gelijkgesteld aan de Europeanen en hadden het recht dezelfde behandeling te krijgen. Daar deden zij een beroep op bij de totoks.

Padangers weken ook af van opvattingen van totoks en succesvolle Indo-Europeanen, die hun eisen ontkrachtten of veroordeelden als minachtend en wraakzuchtig tegen Nederland. Sociale status had te maken met meer dan huidskleur, namelijk met het succes dat een persoon van zijn leven gemaakt heeft en de bewijzen die hij daarvoor heeft. Indo's die dat nog niet bereikt hadden en totoks die voor hen opkwamen, vonden deze 'succesvollen' arrogant omdat zij niet meer omkeken naar hun soortgenoten als zij het eenmaal gemaakt hadden.

De geruchtmakende opvattingen circuleerden binnen een mum van tijd door de kolonie. Op Java werden nieuwe Indo-kranten uitgegeven en hun redacteurs namen initiatieven om belangenbehartigende organisaties op te richten. Deze redacteurs raakten weliswaar gedesillusioniseerd door de matige steun die zij kregen van de Indo-Europese bovenlaag en de afname van abonnementen door Indo's, maar zij bereikten wel voor dat er een voorzichtig begin gemaakt was aan een civil society binnen de werkmaatschappij Indië.

De belangenbehartigers stonden echter machteloos tegenover de tegengestelde belangen in de Indische samenleving, die afgeschilderd werd als twistzucht onder Indo's. Sommige Indo-Europeanen hadden het maatschappelijk gemaakt, en waren daardoor tot de bovenlaag van de Europese bevolking gaan horen. Andere zaten in grote problemen, waren verpauperd. Onder hen waren er die trots waren op hun Aziatische bloed en het koloniale Indië als thuisland rekenden, anderen wilden juist zo snel mogelijk deze klasse ontstijgen en bij de Nederlandse elite horen.

1.7 DE ETHISCHE POLITIEK: 'A WHITE MAN'S BURDEN'

Nog net voor het begin van de 20^e eeuw hervond de Europese gemeenschap haar vertrouwen in de koloniale roeping. In 1894 won Nederland de strijd op Lombok, vier jaar later gevolgd door militaire successen in Atjeh. Deze overwinningen herbevestigden de ethische roeping van Nederland in Nederlands-Indië⁶⁸, verwoord in een artikel uit 1899, getiteld *Een Eereschuld*, van journalist Ch. Th. Van Deventer: Nederland mocht Nederlands-Indië niet langer exploiteren of overheersen, maar moest haar morele plicht gaan vervullen en de kolonie gaan besturen, opvoeden en beschermen tegen de tirannieke autochtone adel⁶⁹.

Dit artikel werd uitvoerig in de Tweede Kamer besproken en parlementariërs deelden het gedachtegoed⁷⁰. In 1901 zei Wilhelmina in haar troonrede dat Nederland een 'zedelijke roeping' had om de autochtone bevolking van Nederlands-Indië moest verheffen, door de *ethische politiek* in de kolonie in te voeren. Indië zou een Verlicht land worden onder Nederlands bestuur. Dit idee was de *associatiegedachte* van de ethische politiek. Consequenties hiervan waren dat autochtone bewoners een - lage - functie konden vervullen in het bestuur van de kolonie, hierbij begeleid en opgeleid door in Nederland geschoolde totoks. De autochtonen mochten solliciteren op functies binnen het gouvernementele bestuur, tegen een lager salaris dan het huidige. De Indo-Europeanen hadden geen rol van belang hierin.

De ethische politiek (ook wel voorgedijpolitiek) deed rond de eeuwwisseling haar intrede in Nederlands-Indië, mede ingegeven door Multatuli's *Max Havelaar*. Nederland had 'als Christelijke Mogendheid'⁷¹ de taak de bevolking te verheffen en haar te beschermen tegen willekeur van de autochtone adel, zo stelde koningin Wilhelmina in haar troonrede. Deze taak hield de *associatiegedachte* in: de autochtone bevolking had recht op onderwijs en kansen op de arbeidsmarkt, want zij moest opgevoed worden tot moderne, Verlichte, burgers. Onder toezien oog van Nederland zou dit mogelijk zijn.

Er moest een autochtone elite ontstaan die de westerse normen en waarden zou aanleren, zodat op termijn een 'multiraciale bevolkingsgroep zou ontstaan die Indië zou gaan besturen, waarbij huidskleur of religie geen rol meer zou spelen.'⁷² C. Snouck Hurgonje, adviseur van

gouverneur-generaal J.B. van Heust was een bekende voorvechter hiervan.⁷³ De rol van Nederland in dit stelsel was die van voogd: als Verlicht westers land zou Nederland de autochtone bevolking kunnen leiden. Zodra de bevolking de nieuwe mentaliteit geïncorporeerd had, zou zij Nederland hiervoor dankbaar zijn. Deze politiek had als gevolg dat de autochtone bevolking daadwerkelijk de kans kreeg onderwijs te volgen en op den duur aanspraak kon maken op de lagere ambtelijke banen, tegen een eerlijk loon: het unificatiebeginsel.⁷⁴

Door deze nieuwe politiek voelden Indo-Europeanen zich achtergesteld en zelfs gediscrimineerd. Discriminatie uitte zich voornamelijk op de arbeidsmarkt. Indo-Europeanen kwamen voor dezelfde ambtelijke functies in aanmerking als de autochtone bevolking, maar mochten een hoger salaris verdienen. Resultaat hiervan was dat werkgevers de voorkeur gaven aan 'volbloed' medewerkers. De gouverneur-generaal had voorgesteld dat zij hetzelfde loon als de autochtonen zouden ontvangen, maar had deze maatregel na grote protesten uitgesteld. Rond 1908 pleitten Indo-Europeanen niet langer voor onderwijs- en arbeidskansen, maar protesteerden zij tegen 'discriminatie en moederlandse bevoogding.'⁷⁵

Mede ingegeven door de aantrekkende economie, de ethische politiek en haar toegenomen macht, zag de Europese pers in Nederlands-Indië de 20^e eeuw met vertrouwen tegemoet. De relatie tussen de pers en het gouvernement ontspande zich. Voor het eerst konden kranten zonder repercussies van het gezag berichten over misstanden op plantages en mijnen. Een veel aangehaald voorbeeld hiervan is de Banka-affaire. Zaalberg, die ooit leerling van Daum was geweest, was inmiddels hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Hij noemde de misstanden bij de gouvernementstijnmijn in Banka 'een grof schandaal' en het gouvernement zag zich gedwongen 1905 de arbeidsomstandigheden daar te verbeteren.⁷⁶

Op verschillende manieren gaf het gouvernement de pers meer ruimte. In 1905 had gouverneur-generaal Van der Wijck een persbureau opgericht, waar journalisten tegen betaling informatie konden krijgen over diverse staatsaangelegenheden. Journalisten waardeerden de pogingen tot verbetering van de nieuwsvoorziening, al vermoedden zij wel dat dit vooral een verkapte beperking van vrije nieuwsgaring was. Omdat journalisten er inderdaad nauwelijks écht nieuws vandaan konden halen, werd het persbureau werd binnen enkele jaren weer opgeheven. Van der Wijck besloot als gebaar van goede wil in 1907 het *Drukpersreglement* aan te passen. Inhoudelijk veranderde er veel, maar journalisten konden nog steeds gearresteerd worden als zij het koloniale gezag in gevaar brachten.⁷⁷

De pers stond niet als één blok achter de *associatiegedachte* van de *ethische politiek*, die zich vooral richtte op de ontwikkeling van autochtonen. M. Koch, redacteur bij het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, betitelde deze politiek als 'een façade om de moederlandse baatzucht te camoufleren.'⁷⁸ Daarnaast was er kritiek op de gevolgen van deze politiek voor

de Indo-Europeanen. Voorvallen van discriminatie van deze groep werden veelvuldig door journalisten als H.C. Zentgraaff, K. Wybrands en K. Zaalberg in de openbaarheid gebracht.⁷⁹

Twee journalisten van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, Zaalberg en E. Douwes Dekkers⁸⁰, namen hierin het voortouw. Het moest mogelijk zijn om tussen Nederlands-Indië en Nederland een gelijkwaardige relatie te kweken, want dat de twee landen met elkaar verbonden waren, stond vast. Indo-Europeanen, als product van twee culturen, vervulden volgens Douwes Dekkers hierin een spilfunctie. Alleen de verhouding 'overheersers-overheerste'⁸¹ diende te worden opgeheven. Met deze laatste toevoeging spraken Zaalberg en Douwes Dekkers het ontwakende nationalisme bij de autochtone bevolking aan.

Deze twee journalisten hadden zich laten inspireren door de identiteitsfilosofie: mensen konden tegenstellingen overstijgen en zo 'geestelijke eenheid' in hun denken bereiken.⁸² Zij gebruikten deze nieuwe denkbeelden in kritiek op de gevestigde orde. Douwes Dekkers trok met spotprenten fel van leer tegen de ethische politiek: hij vond die een uiting van 'hoogmoed van de totoks die meenden dat Nederland groots werk in de tropen verrichte' en 'de zelfoverschatting van de rol van het blanke ras, de white man's burden.'⁸³ Het *Bataviaasch Nieuwsblad* kreeg hierdoor ook gehoor bij autochtone lezers (Bosma 2003:307-310).

Opvattingen | De ethische politiek vond zijn weg vanuit Indië via Nederland naar Indië. Het artikel waarin bepleit werd dat Nederland een Ereschuld te vereffenen had met de autochtone bevolking van zijn kolonie, sloeg aan en de ethische politiek was geboren. Nederland kon zijn schuld vereffenen door autochtonen in Nederlands-Indië op te voeden tot westerse bestuurders, die op den duur onder Nederlandse voogdij het land zouden leiden. De voorkeurspositie van de tirannieke autochtone adel, die hun eigen volk met willekeur behandelde, in het koloniale bestuur zou afnemen. De ontwikkelden, zoals Javanen en Sumatranen, zouden Nederland hier dankbaar voor zijn.

Vanuit de associatiegedachte wilde het gouvernement de autochtone bevolking opvoeden tot 'Verlichte' westerse burgers. Autochtonen kregen toegang tot westerse onderwijs, gouvernementsposities en werden zelfs verkozen boven Indo-Europeanen, omdat zij goedkoper waren. De pers was een machtig orgaan geworden en zag het inmiddels als haar taak sociale misstanden door het gouvernement openlijk aan de orde stellen. Haar invloed op het gouvernementsbestuur nam toe, ook doordat het gouvernement vanuit de nieuwe gedachten vond dat zij meer ruimte verdiende. De relatie tussen deze partijen verbeterde aanzienlijk, al konden journalisten nog steeds gearresteerd worden als zij berichten publiceerden die schadelijk waren voor het koloniale gezag.

Wel hadden bepaalde – niet alle – kranten kritiek op de ethische politiek. Zij was een rookgordijn waarachter de aanhoudende koloniale exploitatiedrang van Nederland schuilging en was discriminerend voor Indo-Europeanen. Het was niets dan hoogmoed van Nederland om te denken dat denkt het belangrijk werk deed, terwijl de regering het volk bleef exploiteren. Deze journalisten vonden dat de relatie van Nederland & Nederlands-Indië moest verbeteren, want die landen hoorden bij elkaar en dat moest zo blijven. Mensen konden immers tegenstellingen overstijgen als zij elkaar kunnen vinden in hun denkbeelden. Daarom moest de rolverdeling overheerser-overheerste opgeheven worden en moesten zowel Indo-Europeanen als autochtonen zich kunnen ontwikkelen tot volwaardig burgers. Vanwege hun wortels in meerdere culturen konden Indo's in het overbruggen van tegenstellingen een spilfunctie vervullen.

1.8 POLITIEK BEWUSTZIJN

Vanaf 1910 werden in Nederlands-Indië vanuit de ethische politiek enkele belangrijke bestuurlijke vernieuwingen ingevoerd. In 1914 was een nieuw onderwijsstelsel geïntroduceerd. Hierdoor konden autochtonen Westers onderwijs volgen en werd eindelijk de eerste universiteit in Nederlands-Indië opgericht. Vanaf 1914 konden autochtonen naar de mulo, en vanaf 1919 zelfs naar de algemene middelbare school. Daarom mochten enkele autochtone jonge mannen een universitaire opleiding volgen in Nederland, onder wie de latere nationalist Hatta en Sjahrir. Met 'deze educatieve verheffing' groeide het zelfbewustzijn van de autochtone bevolking.⁸⁴

In de Wet op de Volksraad van 1916 was de installatie van een democratische *Volksraad* aangekondigd. Het doel was 'de diverse bevolkingsgroepen en belangengroepen een platform te geven om hun mening te uiten over bestuurlijke aangelegenheden en mee te werken aan de behartiging van de belangen van de kolonie. Deze werd in 1918 geïnstalleerd en had alleen een adviserende functie. Weliswaar was het slechts een 'pseudo-parlement'⁸⁵, maar het gaf de inwoners van de kolonie voor het eerst in bijna 300 jaar haar stem op bestuurlijk niveau te laten horen. De helft van deze raad was door de gouverneur-generaal benoemd, de andere helft waren democratisch gekozen leden uit van gemeentelijke en regionale raden. Het parlement kwam twee keer per jaar bijeen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederlands-Indië zo goed als geïsoleerd geraakt van het moederland. De inwoners merkten dat zij zich prima konden redden zonder het moederland en de roep om zelfstandig bestuur binnen het Nederlandse koninkrijk kwam wederom bovendrijven.⁸⁶ Deze roep leek echter nu voor het eerst beantwoord te worden: gouverneur-generaal J.P. graaf van Limburg Stirum had tijdens de eerste bijeenkomst van de

Volksraad aangegeven dat Indië 'binnen afzienbare tijd zoveel mogelijk zijn eigen aangelegenheden kon regelen'. In 1922 werd met de Grondwetsherziening deze belofte oegenschijnlijk waargemaakt. Officieel mocht Indië haar eigen interne zaken gaan regelen, maar doordat het Nederlandse parlement zeggenschap behield over de begroting en wetgeving, had de kolonie nog steeds geen beslissende stem over interne aangelegenheden.⁸⁷ De Volksraad werd dan ook binnen enkele jaren niet meer serieus genomen, net als toezeggingen tot een zelfstandig Indië binnen het Nederlandse koninkrijk.⁸⁸

Om mensen te mobiliseren voor de politieke beweging die hij voor ogen had, begon Douwes Dekker een eigen krant, *De Express*. Voor het eerst in de persgeschiedenis van Nederlands-Indië werd een krant met dit doel opgericht. Hij had succes, want in 1912 ontstond de *Indische Partij* op, waarbij onder meer de *Indische Bond* zich aansloot. De *Indische Partij* herhaalde de eis die de Padangers dertig jaar eerder hadden geuit: dat Indië een onafhankelijk land zou worden van Indo-Europeanen en autochtonen. Met deze felle polemieken tegen Nederland als overheerser bereikte Douwes Dekkers een andere bevolkingsgroep: de autochtone nationalist. Met enkele leiders raakte hij goed bevriend. Vanwege haar radicale karakter keerden Europese journalisten zich echter van Douwes Dekkers en zijn partij af.

Zaalberg, die tot op dat moment een goede vriend was, distantieerde zich van hem, net als K. Wybrands van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, en H.C. Zentgraaff, van het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, beide kranten voor vooral Indo-Europeanen. Th. R. Landouw, hoofdredacteur van de Oost-Javaanse *Nieuwe Vorstenlanden* had zich met Douwes Dekkers ingezet voor emancipatie van Indo-Europeanen, maar vond hem nu te ver gaan door een onafhankelijk Indië te eisen. Zij moesten wel voor zichzelf gaan zorgen en emanciperen, maar geen onafhankelijk Indië nastreven. Hij wendde zich tot Indo-Europeanen en sprak ze aan als *Indische Nederlanders*, omdat zij toch vooral bij Nederland hoorden. Onafhankelijkheid zou hen scheiden van hun vaderland. Een jaar na oprichting werd de *Indische Partij* verboden vanwege haar revolutionaire gedachtegoed en Douwes Dekker werd naar Nederland teruggestuurd.⁸⁹

De felle debatten tussen de journalisten en de politisering van de samenleving hadden grote gevolgen voor het perslandschap. Ten eerste zag gouverneur-generaal Idenburg zich in 1914 geroepen 'haatzaai-artikelen' bij wet te verbieden. Zijn bedoeling was kranten te verbieden bevolkingsgroepen tegen elkaar op te zetten. Deze nieuwe wet was echter het begin van het einde van de niet kort daarvoor gewonnen persvrijheid.

Daarnaast begonnen in deze periode autochtone en Indische kranten zich van elkaar af te zonderen, terwijl voor die tijd redacteurs van deze kranten goede relaties met elkaar

onderhielden. De Indische pers richtte zich definitief op de Europeanen en Indo-Europeanen, terwijl de autochtone kranten zich op het eigen volk gingen richten.

Tot slot zorgden gestegen papierprijzen en opzeggingen van lezers ervoor dat de kranten na 1918 'speelbal van economische belangen' werden van met name de suikerindustrie. De Indische pers legde zelfs haar maatschappelijke voortrekkersrol naast zich neer vanwege de installatie van de Volksraad: zij werd 'meer een volger van het politieke leven in Indië, dan een trekker' en deed geen moeite meer om onafhankelijk het nieuws te presenteren Nederland.⁹⁰

Indo-Europeanen voelden zich steeds meer in het nauw gedrongen door de bestuurlijke vernieuwingen en de opkomst van het nationalisme. Zij moesten aanzien hoe zij opeens sociaal gelijkgesteld leken aan de autochtone bevolking, terwijl zij een Europese status hadden en daardoor gelijkgesteld zouden moeten zijn aan totoks. Als klap op de vuurpijl besloot gouverneur-generaal J.P. graaf van Limburg Stirum in 1917 de *unificatie* van de ambtenarensalarissen in te voeren voor de Indo's. Dit hield in dat Indo-Europeanen hetzelfde (lagere) salaris zouden gaan verdienen als autochtonen. Dit besluit wekte, samen met de eerdere vernieuwingen, veel verontwaardiging op bij de hierdoor gedupeerde Indo-Europeanen. Zij zagen 'hernieuwd bewijs' dat hun positie 'werd ondergraven' in het voordeel van de autochtonen.⁹¹

De Indo-Europese klerk kwam door het unificatiebeginsel op hetzelfde loonpeil als de autochtone. Staffuncties waren voor hen niet toegankelijk, omdat hiervoor een universitaire opleiding vereist was en alleen totoks en leden van de autochtone bevolking zich die konden veroorloven. Daar kwam nog bij dat Indo-Europeanen geen grond mogen bezitten. Door deze sociale achterstelling door de totoks voelden Indo-Europeanen zich tussen 1900 en 1920 bedreigd in hun bestaan.

De radicale denkbeelden van Douwes Dekkers spraken deze gemengde groep niet aan. Deze kwam in 1918 terug en ging weer met voortvarendheid aan de slag. Hij wist de reeds bestaande nationalistische beweging *Insulinde*, die in 1919 17.000 leden had, te hernoemen naar de *Nationaal Indische Partij (NIP)*. Aanhangers van deze partij waren overwegend Javanen en Menadonezen (13.000 maar liefst). De partij kreeg, ook buiten de grote steden, steeds meer aanhang. Douwes Dekker en twee andere kopstukken werden gearresteerd.⁹²

In deze politiserende samenleving voelden Indo-Europeanen op steeds meer terreinen de hete adem in hun nek van autochtone inwoners, terwijl de afstand tot de Europese top steeds groter werd. Journalist en voormalig bondgenoot van Douwes Dekkers, Zaalberg, richtte daarom in 1919 een nieuwe bond op die voor hun belangen zou gaan opkomen: het *Indo-Europees Verbond*.⁹³ Het IEV voerde een veel minder radicale koers dan de *Nationaal Indische*

Partij en zou uitgroeien tot de meest succesvolle en langst bestaande vereniging voor Indo-Europeanen.

Opvattingen | De bestuurlijke vernieuwingen die vanuit de ethische politiek ingevoerd werden, waren erop gericht de autochtone bevolking meer bij het bestuur van Indië te betrekken, maar altijd vanuit de koloniale gedachte: Nederland was ontegenzeggelijk de goedwillende voogd, die Indië als zijn bezit beschouwde en daarom het recht had de vruchten ervan te plukken. Aanhangers van deze denkbeelden zouden we daarom koloniaal-ethischen kunnen noemen. Dit waren overwegend Europeanen. De Volksraad was bedoeld om de bevolking mee te laten denken over de behartiging van de koloniale belangen. De onderwijsvernieuwingen gaven autochtonen een kans op een rol in het koloniale bestuur. De lagere ambtenarensalarissen voor autochtonen maakten hen interessante werknemers, zowel vanuit kostenperspectief als de associatiegedachte.

Europeanen, Indo-Europeanen en autochtonen begonnen zich in deze tijd te organiseren in bewegingen met politieke of belangenbehartigende doelstellingen, die tegengesteld waren aan de ethische politiek. Hun denkbeelden waren gericht op de toekomst van Indië en de rol van de leden daarin en gingen uit van het geloof in een moderne samenleving, waarin vooruitgang van haar leden centraal stond. Deze denkbeelden zijn in hoofdlijnen in twee groepen in te delen.

Aan de ene kant waren er totoks en Indo-Europeanen die Indië een zelfstandiger plek binnen het Koninkrijk wilden geven en eisten daarin een aan totoks gelijke maatschappelijke positie en gelijke kansen. Goed onderwijs, een voorkeursbehandeling bij gouvernementsbetrekkingen en landbouwprojecten waren volgens hen de middelen hiervoor. Bovendien waren Indo-Europeanen Indische Nederlanders, hoorden dus bij Nederland en zouden daarom wel emancipatie, maar geen onafhankelijkheid moeten nastreven. Deze gematigde denkbeelden kwamen naar voren in de Indische Bond en later in het Indo-Europees Verbond (IEV). Vanwege hun koloniale denkbeelden, waarbinnen zijzelf wilden emanciperen, noem ik deze groep de gematigde koloniaal-emancipatoiren.

Aan de andere kant waren er autochtonen, Indo-Europeanen en enkele Europeanen die eisten dat Nederland zich terugtrok uit Indië: het land teruggaf. Indië moest onafhankelijk van Nederland worden, en alleen Indo-Europeanen en autochtonen mochten het nog voor het zeggen hebben. Dit waren radicale denkbeelden van

onder meer de (Nationaal) Indische Partij, maar ook van Sarekat Islam en Boedi Oetomo. Aan hen refereer ik als de radicaal-nationalisten.

De pers volgde deze maatschappelijke richtingen, en stimuleerde deze in sommige gevallen, zoals de journalisten Douwes Dekkers (IP) en Zaalberg (IEV). Douwes Dekkers en zijn aanhangers vonden de ethische politiek een farce, Zaalberg en de zijnen vonden deze discriminerend voor Indo-Europeanen. In reactie op deze tegengestelde opvattingen begon de pers zich van elkaar te af te scheiden door zich te richten op de verschillende groepen: de koloniaal-ethischen, de gematigde koloniaal-emancipatoiren en de radicale nationalisten. Door de installatie van de Volksraad in 1919 zag zij haar rol als maatschappelijk geweten van Indië voltooid, maar ook economische omstandigheden en nieuwe gouvernementele beperkingen waren van invloed waren op de afname van het opiniërende karakter van de kranten.

1.9 'DE SUCCESVOLLE INDO'

Aan het begin van de jaren '20 was een versplintering ontstaan in de Indische maatschappij. Totoks en Indo-Europeanen waren verder uit elkaar komen te staan en Indo-Europeanen hadden zich van autochtone bewoners afgezonderd, die door de *Padangers* nog gezien werden als broedervolk. Zij gedroegen zich afstandelijker naar hen dan de totoks deden, die een betere verstandhouding hadden met de autochtone bevolking vanwege de duidelijke verhoudingen.⁹⁴ De pers had in deze tijd haar maatschappelijk geëngageerde karakter van rond de eeuwwisseling verloren, als gevolg van financiële problemen en de maatschappelijke verdeeldheid. Krantenlezers van de Europese bladen voelden zich bovendien steeds meer 'klemgezet' tussen de autochtone en Indo-Europese nationalisten enerzijds en hun eigen koloniale belangen.⁹⁵

In de jaren '20 zou het karakter van de Indische samenleving voorgoed veranderen, allereerst door de teleurstellende resultaten van de ethische politiek. Door de opkomst van het nationalisme onder de autochtone bevolking was Nederland, maar ook de pers, tot de conclusie gekomen dat de ethische politiek gefaald had. Doel was geweest een *Verlichte* natie te creëren onder Nederlandse leiding, maar de koloniale belangen bleken strijdig te zijn met die van een Verlicht volk.

Het *cultuurrelativisme* deed zijn intrede bij de intelligentsia in Nederland.⁹⁶ Zij raakte ervan overtuigd dat het in het belang van de autochtonen zou zijn, als Nederland hun feodale structuren in stand zou houden en alleen nog op nationaal-bestuurlijk niveau het land zou regeren. Sterker nog, 'het was ronduit gevaarlijk om Indonesiërs te confronteren met westerse kennis. Zij raakten hierdoor immers volledig los van hun maatschappij en konden niet anders

dan ontsporen.' De oorspronkelijke bevolking van de kolonie was toch gewend aan de feodale besturen – waarom dan niet meer steunen op de Javaanse en Sumatraanse regenten?

De 'typisch Indische mengcultuur'⁹⁷ was aan het verdwijnen, door de politisering, maar ook door de opkomst van de consumptiemaatschappij. Tot de 20^e eeuw hadden Europeanen zich moeten aanpassen aan het Indische leven, maar hadden zij zich nog kunnen onderscheiden met hun luxe westerse levensstijl. Door de opkomst van de overwegend Amerikaanse invloeden en de consumptiemaatschappij, gingen Indo-Europeanen en autochtonen zich de Westerse levensstijl aanmeten. Om de eigen groep af te schermen van het Indische werd een 'cordon sanitaire'⁹⁸ opgericht om de Europese groep. De Europese bovenlaag van totoks en rijke Indo-Europeanen, die zich niet verwant voelde met de gewone Indo-Europeanen, trok zich terug op de tennisbanen, zwembaden en restaurants, die hun exclusieve domeinen werden en bleven hun kinderen voor opleidingen naar Nederland sturen.⁹⁹

Bij het *IEV* waren vooral Indo-Europeanen aangesloten die trots waren op hun afkomst en gewoon gelijke kansen op een beter bestaan wilden. Armere Indo's konden het lidmaatschap niet betalen en zij die de top van de Europese samenleving bereikt hadden, voelde zich in sociaal opzicht nog altijd niet verwant aan hun raciale soortgenoten: zij waren 'geheel geassimileerd'¹⁰⁰ in de wereld van de totoks en hadden geen belangen die het *IEV* kon behartigen.

Al decennia was erop gehamerd dat onderwijs de gemengde Indische bevolking zou 'verheffen' en het *IEV* zette hier dan ook zwaar op in. Het creëerde nieuwe onderwijsmogelijkheden van hoge kwaliteit en leden maakten hier veel gebruik van. Ondanks deze opleidingen verbeterde de positie van Indo's op de arbeidsmarkt nauwelijks. Waar het *IEV* namelijk geen rekening mee had gehouden, was de verzadiging die ontstond: de Nederlanders en Europeanen bleven voorrang hebben op de hogere functies, de autochtone bevolking op de lagere.¹⁰¹

De Indo-Europeaan kon dus een goede opleiding hebben voor een kantoorbaan, de beschikbare posities bleven beperkt en hij werd 'gevangene van zijn eigen ambities'. Een Indo-Europeaan die deze wel gerealiseerd had was een groot voorbeeld voor de *IEV*-leden: D.W. Berretty, journalist en miljonair. Berretty had een fortuin verdiend met zijn kennis van het telegraafnetwerk tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij was toen als enige in staat geweest actueel (financieel) nieuws te brengen. De commerciële ondernemingen in Nederlands-Indië hadden hem hier grof geld voor betaald. Zijn invloed zou het perslandschap tot aan de Tweede Wereldoorlog.¹⁰²

De Indische pers was in deze jaren in verval aan het raken door nieuwe censuurmaatregelen van de gouverneur-generaal, maar vooral door Berretty's nieuwsmonopolie. De flamboyante 'succesvolle Indo'¹⁰³ beheerste vanaf 1920 met zijn persbureau ANETA de nieuwsvoorziening voor de grote Indische kranten. Hij had dankzij zijn machtspositie het alleenrecht verworven op overheidsadvertenties en persberichten en werd zelfs de enige tussenpersoon voor de advertentieacquisitie van de grotere Indische kranten. ANETA maakte een selectie uit de nationale en internationale persberichten die het ontving en had een voorkeur voor berichten over het behouden van de koloniale positie in Nederlands-Indië. Het nieuws in Indische kranten verloor zo haar kleur en de pers begon te lijken op 'huis-aan-huisbladen, (..) opgevuld met collages van persberichten over het wereldnieuws en natuurlijk handels- en beursberichten.'¹⁰⁴

De Indische samenleving wist hierdoor nauwelijks welke vormen het nationalisme aan het aannemen was en welke revolutionaire gebeurtenissen zich vlakbij, maar buiten hun koloniale grenzen ontwikkelden. Zaalberg en Wybrands gingen in 1921 met Berretty in conflict over zijn monopoliepositie, maar Berretty richtte simpelweg een nieuwe krant op in Batavia, de *Indische Courant*. Het al verzwakte *Bataviaasch Nieuwsblad* van zijn opponenten kreeg er zo zware concurrentie bij en de twee journalisten moesten hun verzet opgeven.¹⁰⁵ Berretty kwam in 1934 om het leven in een vliegtuigongeluk, maar zijn ANETA zou nog tot in de jaren '50 actief blijven.¹⁰⁶

Wybrands, Zaalberg en Zentgraaff waren in deze tijd de laatste geëngageerde journalisten in Nederlands-Indië. In 1927 hadden zij nog eenmaal verzet geleverd. Samen met andere Indische kranten waren zij ingegaan tegen een voornemen van gouverneur-generaal Trip, die de autochtone bevolking een meerderheid in de Volksraad wilde geven. In 1928 overleed Zaalberg, een jaar gevolgd door Wybrands. Trip zette zijn voornemen door en Zentgraaff, die de opvattingen van de Nederlandse *cultuurrelativisten* deelde, reageerde hierop door in 1929 de ultrapatriottische *Vaderlandsche Club* (VC) op te richten. De VC richtte zich op het behoud van het Nederlandse en kreeg veel aanhang onder de planters.¹⁰⁷

Met name het uit de kranten gehouden autochtone nationalisme maakte in deze periode een opmars. Het niet voorziene gevolg van de associatiegedachte was dat er inderdaad een autochtone hoogopgeleide elite was ontstaan, die het westerse gedachtegoed beheerste, maar in Indië op bestuurlijk niveau niets wezenlijks mocht uitvoeren. Alle hoge posities bleven voorbehouden aan Nederlanders, aangezien op deze posities de Nederlandse staat vertegenwoordigd werd. Daarmee had de associatiegedachte de grondslag gelegd voor de autochtone nationaliseringbeweging.¹⁰⁸

De Europese gemeenschap was zich misschien wel bewust van de ontwikkelingen in eigen land, maar wist niets over de omvang ervan of de hieraan gerelateerde gebeurtenissen

in het buitenland. De Javaans-Balinese Soekarno¹⁰⁹, S. Sjahrir en M. Hatta kwamen hier wel mee in aanraking. Soekarno had, dankzij de onderwijsvernieuwingen van de ethische politiek, de hbs te Bandoeng gevolgd en verdiepte zich met enthousiasme in boeken van grote politieke denkers. Hatta, en later Sjahrir, waren in Leiden aan het studeren en lezen daar over de ontwikkelingen in de Filipijnen en India.¹¹⁰

Hatta was ervan overtuigd dat zijn land, Indonesië, eerst ontwikkeld moest worden en daarna pas zelfstandig. Hij veroordeelde dan ook de opstanden die de *Partai Kommunis Indonesia* (PKI) in 1926-1927 had weten te forceren. Soekarno richtte dat jaar de *Partai* (eerst: *Perserikatan) Nasional Indonesia* (PNI) op, aangezien de PKI opgeheven was en duizenden van de leden gevangengezet. Hij streefde openlijk naar een onafhankelijk Indonesië. De charismatische Soekarno zag zijn volk als een 'temperamentvol hart' en wist hen met het verhalende *wajang-spel* voor zijn zaak te winnen.¹¹¹

Opvattingen | Het geloof in een moderne samenleving volgens de ideeën van de Franse Revolutie in Indië verdween bij de verschillende maatschappelijke richtingen door teleurstelling in de effecten van de bestuurlijke vernieuwingen.

Koloniaal-ethischen, waaronder het gouvernement en de Nederlandse regering, concludeerden dat onderwijsvernieuwingen hadden geleid tot een mondige autochtone bevolking, die het koloniale gezag in gevaar bracht. Hiermee verdween bij deze groep het geloof in een koloniale samenleving waarin koloniale autochtone onderdanen sociaal vooruit konden komen onder Westerse leiding. Deze desillusie vertaalde zich in een nieuwe politiek, het cultuurrelativisme: de autochtone bevolking was helemaal niet klaar voor Verlichte denkbeelden, omdat het een middeleeuwse beschaving was en gewend was aan autoritaire gezagsdragers. Het was logisch dat autochtonen ontspoorde door de ruimte die zij kregen. Zij moesten weer gewoon gehoorzaam zijn aan de autochtone adel. De voormalige koloniaal-ethischen wilden hun gezag weer versterken, door hen onder andere een grotere rol in de Volksraad te geven. Deze nieuwe visie ging gepaard met een aanscherping van de maatschappelijke grenzen. Het hoopvolle tempo doeloe-tijdperk kwam in deze jaren definitief tot een einde.

Radicale nationalist concludeerden dat zij weliswaar Verlicht waren en ambtelijke functies mochten vervullen, maar in het bestuur nog steeds geen rol van belang speelden. Daarnaast hadden zij juist door de ethische politiek ingezien dat koloniale overheersing niet vanzelfsprekend hoefde te zijn. Hun nationalistische leiders zagen hen als een volk dat via het hart bereikt kon worden, al hadden zij wel verschil van

opvattingen in hoe deze onafhankelijkheid te bereiken. Sommigen streefden wilden deze via de gewapende strijd afdwingen, anderen geloofden dat hun volk Nederland nog nodig had om zich te ontwikkelen en daarna pas een autonome natie kon worden. Naast radicale nationalistes, waren er dus ook gematigde nationalistes, maar de radicalen overheersten het einde van de jaren '20.

De koloniaal-emancipatoren realiseerden zich dat de Volksraad een wassen neus was; het deed niets dan adviseren, de Grondwetsherziening van 1922 gaf niet de gehoopte bestuurlijke zelfstandigheid en eind jaren '20 kregen autochtonen ook nog eens de meerderheid daarin. Daarnaast merkten zij dat zij nog steeds geen gelijke kansen hadden en op de arbeidsmarkt zelfs concurrentie kregen van autochtonen. Nog steeds op afkomst begonnen zij daarom zelf gelijke kansen te creëren, zoals het organiseren van hoogwaardig onderwijs.

De pers werd gedomineerd door Berretty's ANETA, de suikerindustrie en het gouvernement. Zo veranderde de inhoud van de berichtgeving en de inrichting van het perslandschap. De meeste journalisten werden gedwongen hun maatschappelijke rol blijvend te verlaten en berichten die strijdig waren met de koloniale belangen van zowel gouvernement als particuliere ondernemingen, werden uit de krant gehouden. Hierdoor kreeg de Indische samenleving via de Europese pers nauwelijks een beeld van de omvang van het nationalisme dat zich aan het ontwikkelen was in Indië.

1.10 HET ULTIEME RECHT

De maatschappelijke tegenstellingen waren in het derde decennium dusdanig verhard, dat de Indische samenleving de jaren '30 uitermate gepolariseerd inging. Er was hier één opvallende uitzondering op: sport. Voor voetbal en korfbal, om enkele populaire Indische sporten te noemen, werden leden alleen op talent beoordeeld¹¹² en speelden totoks, Indo's, Chinezen en autochtonen gelijkwaardig om de eer. Ook de "intersociale" huwelijken lieten in deze periode geen wijzigingen zien. Het leek er dus op dat de sociale grenzen zich met name op het "harde" maatschappelijke vlak afgetekend hadden, waar de leden van de samenleving stredden om hun ultieme recht.

Het ultieme recht waar de autochtone bevolking om vroeg was een onafhankelijk Indonesië. Het gouvernement had elke dialoog met hen afgebroken. Het had Soekarno eind 1931 vervroegd vrijgelaten, maar in 1933 weer gevangenzet, op de voet gevolgd door arrestaties van Hatta en Sjahrir in 1934. Ondanks - of dankzij - hun gevangenschap bleven zij

voor hun volk de hoop op een betere toekomst verpersoonlijken. Ook aan gematigde verzoeken van nationalistes gaf het cultuurrelativistische gouvernement geen gehoor. In 1936 diende Soetardjo, een vertegenwoordiger van de autochtone bevolking in de Volksraad, een gematigde petitie in. Hij vroeg de Nederlandse regering om Nederlands-Indië binnen tien jaar een zelfstandige plek in het koninkrijk te geven. De Nederlandse regering weigerde de *petitie-Soetardjo*: zij hield vast aan de opvatting dat de Oosterse samenleving 'middeleeuws' was en Nederlandse leiding nodig had.¹¹³

Voor Indo-Europeanen was landbezit in Nieuw-Guinea het ultieme recht. De economische crisis die de hele wereld in het begin van de jaren '30 in haar ban had, maakte dat zij alle hoop op gelijke behandeling op de arbeidsmarkt in Nederlands-Indië verloren hadden. Ook hadden zij ervaren dat goed onderwijs hen niet per definitie een kans op een betere toekomst bood, omdat kantoorbanen nog steeds moeizaam te krijgen waren. Daarom zochten zij op andere manieren naar een eigen toekomst.

Al eerder hadden enkele IEV-leden zich actief ingezet voor het ontwikkelen van een boerenklasse onder de Indo-Europeanen. Zij waren vertrokken naar het nauwelijks ontgonnen Nieuw-Guinea. Nieuw-Guinea zou een 'tropisch Nederland dat het werkelijke vaderland wil zijn van alle in Nederlandsch-Indië levende Nederlanders' worden. De droom leek echter over, toen in 1929 bleek dat enkele pioniers het daar niet konden rooien en een vergelijkbaar experiment op Sumatra jammerlijk faalde.

Wellicht extra gemotiveerd door de wanhopige omstandigheden waarin zij zich bevonden, bleven veel Indo-Europeanen echter vasthouden aan Nieuw-Guinea als nieuw thuis. 'Mijn heerlijk Nieuw-Guinea'¹¹⁴ en 'het land van belofte'¹¹⁵, werd het in voorlichtingsmateriaal van de *Nieuw-Guinea-organisatie* zelfs genoemd. Zij wilden eigen grond en vonden dat hun 'heilige recht'.¹¹⁶ Het probleem was alleen dat, zelfs als zij al succesvol konden boeren, zij dat land slechts in erfpacht konden krijgen. Het IEV-bestuur en het gouvernement zagen er niets in, vanwege deze beperking, maar ook vanwege eerdere mislukte experimenten om een boerenstand onder de Indo's te stichten.¹¹⁷

Toch gingen opnieuw kolonisten in de jaren '30 naar Nieuw-Guinea, om binnen de kortste keren in de meest miserabele omstandigheden te belanden. De door malaria en anarchie geteisterde kolonisten waarschuwden andere Indo-Europeanen met ingezonden brieven vooral niet die kant op te komen. Journalisten die het drama met eigen ogen gingen aanschouwen, noemden de situatie die zij aantroffen 'de meest ergerlijke parodie op kolonisatie en kolonisators die maar kon worden verzonnen'¹¹⁸, beschuldigden de Nieuw-Guinea-organisaties van misleiding en riepen het gouvernement op actie te ondernemen.

Het gouvernement riep in 1933 'met de meeste ernst'¹¹⁹ inderdaad op niet naar Nieuw-

Guinea te emigreren, maar verbood het niet, uit angst voor onrust bij de Indo-Europeanen. In 1937 besloot het gouvernement tot het oprichten van de Kolonisatieraad om toezicht te houden op de landbouwperikelen in Nieuw-Guinea. In 1938 sprak deze het slotoordeel uit: het project was niet levensvatbaar en de kolonisators lieten zich zonder protest terugbrengen naar Java.¹²⁰

Een andere partij die in deze tijd kortstondig had gevochten voor haar ultieme recht, waren enkele autochtone en Indo-Europese soldaten in dienst van het *Koninklijk Nederlands Indische Leger (KNIL)*. In 1933 namen enkele Menadonezen, Ambonezen en Indo-Europeanen de macht over van het schip *De Zeven Provinciën*. Zij protesteerden tegen een aankondigde korting op hun soldij. Het gouvernementsbestuur reageerde geschokt en stuurde gevechtsvliegtuig de *Java* erheen¹²¹, dat 'al dan niet per ongeluk een bom (..) op het dek' liet vallen. Consequentie van deze muiterij was dat het *KNIL* alleen nog Nederlanders aannam en een 'blank bolwerk' werd.¹²²

Ook totoks bleven niet gespaard van de economische crisis. Veel van hen die werkeloos geworden waren, keerden terug naar Nederland 'op kosten van hun werkgever.' Nederland wilde niet dat in Nederlands-Indië 'in armoe vervallen blanda's' rond zouden lopen – dat was 'niet bevorderlijk' voor het koloniale gezag. De boten naar Nederland brachten passagiers weg en 'kwamen leeg terug'. Voor het eerst stroomden er minder Nederlanders de kolonie in dan eruit gingen: tussen 1930 en 1935 vertrokken maar liefst 20.000 van hen. Deze leegloop zorgde ervoor dat de Europese gemeenschap in Nederlands-Indië steeds minder blank werd.¹²³

Tegen deze achtergrond won de NSB snel terrein in Nederlands-Indië onder zowel Europeanen als Indo-Europeanen. De NSB benaderde Indo's als *Indische Nederlanders*, omdat zij bij Nederland hoorden. Het begrip 'Indo', dat het *IEV* aanpreef als 'geuzennaam', iets om trots op te zijn, wezen Indo-Europese leden van de NSB af als minderwaardig. De populariteit van het NSB-lidmaatschap onder Indo-Europeanen had overigens niet alleen te maken met de erkenning van hun Nederlanderschap. Het was statusverhogend, omdat het een club was waar ook totoks zich bij hadden aangesloten, bij wie zij nu aansluiting vonden.¹²⁴

De pers was in het begin van deze periode nauwelijks een persoonlijkheid op maatschappelijk vlak. Zij had, ondanks de eigen Verlichtingsidealen, geen begrip voor het autochtone nationalisme en weet de muiterij op de *Zeven Provinciën* aan 'overtuigde nationalist', in plaats van aan militairen die meer soldij eisten. De algemene journalistieke opvatting was dat het kolonialisme tragisch genoeg zijn ondergang in gang gezet had:

blootstelling aan Westerse Verlichtingsidealen hadden 'intellectuelen en communisten' toegang gegeven tot de gekoloniseerde massa, die hier niet anders mee om kon gaan dan eraan toegeven. De enige journalist die nog kritische geluiden liet horen, was de oprichter van de *VC*, Zentgraaff. Ondanks het opkomende nationalisme bleef ook hij, inmiddels werkzaam voor de *Java-Bode*, vasthouden aan het koloniale ideaal 'van de onbedorven Javaan die gelukkig in zijn eigen kleine wereld leefde onder een welmenend Europees koloniaal bewind.'¹²⁵

Halverwege de jaren dertig kreeg de Indische pers echter nieuwe gestalten. Zo kwamen er Nederlandse journalisten naar Indië, die zich niet konden vinden in Zentgraaff's koloniale ideeën. Ook de dreiging van de NSB en het nationaal-socialisme van Duitsland en Japan, zagen veel journalisten toenemen en kranten zoals het *Bataviaasch Nieuwsblad* begonnen lezers hiervoor te waarschuwen. Daarnaast durfden progressief-kritische journalisten, onder wie E. du Perron, weer van zich te laten horen. Du Perron voerde hevige polemieken met Zentgraaff over zijn koloniale gedachten in het tijdschrift *Kritiek en Opbouw* van Koch, waaraan B. Vuyk en R. Nieuwenhuys hun medewerking verleenden.

Daarnaast ontstonden de eerste concentraties van dagbladen. De suikerindustrie was ineengeklapt als gevolg van de economische crisis. Hierdoor kon de pers zich eindelijk losmaken van haar macht en ontstonden professionele dagbladconcentraties. De uitgevers J.C. Kolling en C.W. Wormser namen hierin het voortouw. Kolling gaf kranten uit in Batavia en Soerabaja (Oost-Java); het *Bataviaasch Nieuwsblad*, (Berretty's) *Indische Courant* en het *Soerabajaasch Handelsblad*. Het Wormser-concern gaf *De Preangerbode* en *De Locomotief* uit, en richtte zich hiermee op Bandoeng (West-Java) en Semarang (Midden-Java). Daarnaast was het voor de helft eigenaar van in Batavia gevestigde *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*. N. Metzelaar was uitgever van de daar uitgegeven *Java-Bode*.¹²⁶

De jaren dertig eindigden licht optimistischer dan zij begonnen waren. Een aantrekkelijke economie, als gevolg van het verlaten van de gouden standaard in 1936, was hier de motor achter. De suikerindustrie had wel voorgoed haar vooraanstaande positie verloren ten voordele van het rubber, en ook de aansluiting op de arbeidsmarkt van Indo-Europeanen was niet verbeterd. Oorzaak hiervoor was hun aanhoudende gerichtheid op kantoorbanen, terwijl hier nauwelijks vraag naar was. Het *IEV* had echter te kampen met een dieptepunt; het overlijden van zijn bevlogen en succesvolle voorzitter F.H. de Hoog in 1939.¹²⁷ Het ging, weliswaar met een nieuwe voorzitter, maar toch 'verweesd' de meest beslissende periode in van Nederlands-Indië, waarin de opgebouwde spanningen in de Indische samenleving tot uitbarsting zouden komen: de jaren '40.

Opvattingen | De maatschappelijke tegenstellingen verscherpten in de jaren '30. Radicalisering kenmerkte de samenleving vlak voor de Tweede Wereldoorlog.

Het koloniaal-cultuurrelativistische gouvernement sloot elke optie uit voor zelfstandigheid van Nederlands-Indië, dat Nederland nodig had, Nederlandse leiding en elke dialoog hierover was uitgesloten, of deze nu met nationalisten of emancipatoiren was. Nationalistische leiders werden gevangengezet, naar gematigde nationalistes werd niet geluisterd. Het gouvernement en de koloniaal-cultuurrelativisten, zoals Zentgraaff's VC, waren ervan overtuigd dat zij in deze houding konden volharden.

Koloniaal-emancipatoire Indo-Europeanen hadden de hoop verloren op een eigen toekomst in Indië en probeerden deze in Nieuw-Guinea op te bouwen. Zij zagen dat als hun beloofde land. Zowel gouvernement als IEV waren het hier niet mee eens. Het was geen oplossing, Indo-Europeanen konden land namelijk alleen in erfpacht nemen en ze hadden niet bewezen te kunnen boeren. Toch lieten ze hen hun droom verwezenlijken, uit angst voor onrust. Gedesillusionerd keerden de pioniers terug. Dankzij de eerdere repatriëring van werkloos geworden totoks en de aantrekkende economie, zagen zij meer kansen ontstaan voor emancipatie in Indië.

Leden van koloniaal georiënteerde groepen voelden zich in deze periode aangetrokken tot de NSB, vanwege het appel op het Nederlanderschap en de opkomst van het nationalisme. Pas eind jaren '30 zagen veel van hen pas de consequenties van de beginselen van deze partij.

De discussie over de benaming van Indo-Europeanen laaide op door deze partij. Veel van hen voelden zich aangesproken doordat de NSB hen nadrukkelijk als Indische Nederlanders aansprak en hen daarmee erkende als Nederlanders. Het IEV protesteerde hiertegen. Indo zijn was iets om trots op zijn, en was een geuzennaam. De Indo-Europeanen die zich aangetrokken voelden tot de NSB zagen het echter als een discriminerende, vernederende term die benadrukte dat zij tot de onderkant van de maatschappij hoorden.

De nog steeds maatschappelijk verdeelde pers liet zich pas eind jaren '30 weer gelden. Dankzij de economische opleving eind jaren '30 ontspande de Indische samenleving zich, waardoor journalisten weer kritische geluiden durfden te laten

horen. Ook de toevoer van nieuwe journalisten uit Nederland gaf de pers weer kleur. Deze pers had zich bovendien los weten te maken van de suikerindustrie en krantentitels werden ondergebracht bij enkele uitgevers, waardoor onafhankelijke nieuwsgaring hoog in het vaandel kwam te staan.

1.1.1 LEVEN ONDER DE NIPPON

De Nederlandse capitulatie op 10 mei 1940 aan de Duitsers maakte van de verdeelde Indische samenleving kortstondig één gemeenschap. In Indië heerste een optimistische drukte. De Europese Tweede Wereldoorlog bracht de kolonie meer voor- dan tegenspoed, dankzij de nieuwe afzetmarkt van de geallieerde oorlogsindustrie voor de rubberteelt. Bovendien was de kolonie opeens erg belangrijk geworden voor het koninkrijk. De overgebleven 200.000 Europeanen schaarden zich als één achter het moederland.

Indo-Europeanen zagen opeens deuren open gaan. Door de plotseling opgedroogde toevoer van totoks uit Nederland, konden zij eindelijk aanspraak maken op de door hen zo gewilde kantoorbanen. Het KNIL had haar personeelsbeleid herzien en was actief personeel aan het werven onder Indo-Europeanen. Om personeel bij te scholen, werden twee nieuwe faculteiten opgericht, die in 1941 met de reeds bestaande faculteiten samengevoegd werden tot de *Indische universiteit*.

Bovendien had Nederlands-Indië opeens geld genoeg 'omdat de bedrijfswinsten die normaal naar Nederland vloeiden, nu niet getransfereerd werden.' De kolonie had na lang twijfelen besloten toch haar defensie te versterken tegen de oorlogsdreiging van Japan. Dit besluit kwam echter te laat: op 10 januari 1942 vielen de Japanners het olierijke Borneo binnen en op 8 maart capituleerde het Nederlandse leger, dat er niet op berekend was zo'n zware verdediging op zich te nemen.¹²⁸

Het streven van Japan was de archipel te japaniseren. Hiervoor moesten Europese invloeden gemarginaliseerd worden en het Aziatische broedervolk, de autochtone bevolking én de Indo-Europeanen, aan de zijde van Japan komen. Direct na de capitulatie werden Europeanen, met name de ambtenaren, geïnterneerd of krijgsgevangen genomen en getransporteerd naar Thailand, Singapore en Birma. Duizenden autochtone KNIL-soldaten kregen de kans hulptroepen van de Japanner (*heiho*) te worden. Hiervoor moesten zij wel een loyaliteitsverklaring onderschrijven, waarmee zij verklaarden geen vijand te zijn van de bezetter. 15.000 van hen deden dit, maar Menadonezen, Ambonezen en Timorezen weigerden en zouden hiervoor betalen met een krijgsgevangenschap tot aan het einde van de oorlog. Om een bestuurlijke chaos te voorkomen, herinstalleerde het Japanse gezag al snel het ambtelijke apparaat en haalde lagere ambtenaren uit gevangenschap.

Twee maanden na de capitulatie begonnen de Japanners op Java burgers te interneren,

eerst in Batavia, later in Bandoeng, en uiteindelijk het hele eiland. Het beleid van de Japanners wisselde per regio en per eiland, afhankelijk van praktische overwegingen en van het leger dat het daar voor het zeggen had. Op Sumatra en Celebes waren de interneringen al vlak na de capitulatie begonnen en werden direct alle Indo-Europeanen geïnterneerd, terwijl zij op Java te groot in aantal waren en voor hen een systematiek verzonden moest worden om te bepalen wie wel en niet geïnterneerd moesten worden. In eerste instantie wilden zij daar de Indo-Europeanen voor zich winnen, door hen niet te interneren. Dit had als onwerkelijke consequentie dat totoks zich voor Indo-Europeanen probeerden uit te geven, en dat blanke Indo-Europeanen voor het eerst over hun autochtone voorouders wilden spreken in de drang om te overleven.

De Japanners op Java merkten dat ook Indo-Europeanen niet gemakkelijk hun zijde kozen en begonnen registratierondes uit te voeren om te bepalen of de nog niet geïnterneerde burgers voldoende Indonesisch bloed hadden. Deze rondes zouden zij meerdere malen herhalen, met steeds strengere eisen en altijd arbitraire toepassing. Zij maakte van Indo-Europeanen op Java zo een aparte juridische klasse, terwijl zij eerst gelijk waren geweest aan de Europeanen. Dit bracht vooral gewetensconflicten met zich mee; waar lag hun loyaliteit? 'De Hollanders zaten allemaal in het kamp, dus daar hoorden ze niet bij, maar ook niet bij de Indonesiërs, want die zagen hen weer als Nederlanders.' De meerderheid probeerde toch vooral te overleven en paste zich aan aan de nieuwe situatie buiten de kampen. Daar was het leven niet eenvoudig, met de nieuwe Japanse nationale feestdagen, de armoede door het stopzetten van hun salarissen en pensioenen en het altijd dreigende gevaar van beschuldiging tot anti-Japanse activiteiten.¹²⁹

Binnen de kampen hadden de sociale grenzen van het maatschappelijke leven zich voortgezet, maar de Europeanen en Indo-Europeanen werden wel met elkaars levensstijl geconfronteerd. Informatie over wat er buiten de kampen gebeurde, bereikte hen niet. De Indo-Europese geïnterneerden konden zich beter handhaven, vanwege hun kennis van natuur en alternatieve middelen. De totoks zochten daarom regelmatig hun gezelschap. Het leven in de kampen kenmerkte zich door slechte hygiëne, weinig voedsel, afgedwongen eerbetoon aan de Japanse bezetter en, bij weigering van dit laatste, mishandelingen. De hevigheid hiervan hing af van het interneringskamp.¹³⁰

De laatste radio-uitzending vond direct na de capitulatie plaats, de gedrukte pers kreeg kort daarop een verschijningsverbod opgelegd, met uitzondering van het *Soerabajaasch Handelsblad*, dat pas enkele maanden later de persen stillegde.¹³¹ De bewoners van Nederlands-Indië, binnen en buiten de kampen, zouden hierdoor pas later kennis nemen van de toespraak die koningin Wilhelmina op 7 december 1942 hield, waarin zij vanuit Engeland aankondigde dat Nederland na de oorlog een conferentie zou organiseren met haar koloniën

om mogelijkheden tot grotere zelfstandigheid te onderzoeken.¹³²

Het nationalistische gevoel onder de autochtone bewoners van Nederlands-Indië kreeg in eerste instantie geen ruimte onder de Japanners. Deze merkten echter dat de Indonesiërs niet te mobiliseren waren zonder tussenkomst van hun leiders. Daarom had de Japanse bezetter Soekarno en Hatta naar Batavia gehaald. De totoks en Indo-Europeanen zouden hem daarom altijd voor collaborateur uitmaken. Sjahrir liet zich niet inzetten, omdat hij een 'democratisch Indonesië' wilde en 'het Japanse autocratische systeem' verafschuwde. Hatta en Soekarno hadden deze principiële bezwaren niet. Zij anticipeerden vooral op de kans een onafhankelijk Indonesië te stichten en hoopten de lasten van hun volk door hun coöperatie te verzachten.

De Japanners vertrouwden er echter niet op dat zij via hen voldoende steun zouden krijgen voor hun gezag en zochten naar andere mogelijkheden. Zij vonden een ingang bij de Indonesische jongeren, de *pemoeda's*. Zij bleken radicaler dan hun leiders te zijn en vatbaar voor Japanse propaganda over de superioriteit van het Aziatische ras. Daarnaast begon de Japanse bezetter *romusha's* (betaalde soldaten) onder de Indonesische bevolking te ronselen. Hieruit stelde hij twee paramilitaire organisaties samen, op Japanse leest geschoeid. Deze twee organisaties bestonden tegen het einde van de oorlog uit bijna twee miljoen leden.¹³³

De Indonesische nationalistena raakten na twee jaar teleurgesteld in hun Aziatische bevrijder en 'verlangden terug naar de vooroorlogse situatie waarin er in ieder geval voldoende voedsel was.'¹³⁴ Het spreekwoordelijke duwtje voor het versnellen van de onafhankelijkheid van Indonesië kwam van de *pemoeda's*. De Japanse bezetter gaf aan hun druk toe en liet Soekarno in april 1945 een concept Grondwet en de *Pancasila* formuleren, de doctrine van vijf principes waarop de Indonesische staat gebaseerd zou worden. De Japanners zouden de onafhankelijkheid van Indonesië in het Japanse rijk op 18 augustus 1945 bekrachtigen. Op 15 augustus kwam echter een einde aan de Japanse bezetting. Op dat moment stonden twee miljoen militair getrainde en radicale Indonesiërs te popelen om alle vreemdelingen uit hun eigen, onafhankelijke republiek te verjagen.¹³⁵

Samenvatting | Nederlands-Indië stond tijdens de Duitse bezetting van Nederland als één blok achter het vaderland. Alle kritiek werd terzijde geschoven: de kolonie was belangrijk voor het koninkrijk Groot door WOII, moest Koninkrijk gaande houden en moraal hooghouden. Niet alleen maar financieel.. De economie bloeide op, de arbeidsmarkt voor Indo-Europeanen verbeterde en er ontstonden nieuwe opleidingsmogelijkheden. Binnen twee jaar keerde het tij, toen het land bezet werd door Japan.

Deze bezetter wilde een Japans rijk in Azië stichten. Daarom wilde hij de

Indonesische en Indo-Europese bevolking voor zich winnen. Europese inwoners werden direct geïnterneerd, maar toen bleek dat Indo-Europeanen en Molukkers loyaal bleven aan Nederland, moesten steeds meer van hen de kampen in. Daar bleven de maatschappelijke grenzen overeind.

Het nationalisme kreeg onder de Japanners definitief voet aan de grond. Zij haalden Soekarno en Hatta uit gevangenschap om de Indonesische bevolking voor zich te winnen en leidden bijna twee miljoen Indonesiërs op tot militairen.

De leiders voelden zich niet geremd om met de bezetter samen te werken; zij wilden hun beschermen tegen de Japanners en een onafhankelijk Indonesië stichten. Hierdoor zagen de koloniaal-georiënteerden hen als collaborateurs. Sjahrir had wel principiële bezwaren; hij was tegenstander van het autocratische bestuur van Japanners en bleef in gevangenschap.

De radicale pemoeda's speelden een grote rol in het realiseren van een onafhankelijk Indonesië. Zij wilden niet praten of wachten – zij wilden Merdeka en wel onmiddellijk. Onder hun druk gaf de bezetter toe en liet Soekarno de republikeinse beginselen opstellen. Het einde van de Japanse bezetting op 15 augustus 1945 betekende het begin van een onafhankelijk Indonesië.

De pers moest vrijwel onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog uitgave van kranten staken en ook radio werd verboden. Inwoners van de kolonie hoorden daarom pas jaren over de 7 decembertoespraak van koningin Wilhelmina, naar aanleiding van de Atlantic Charter. Nederland had deze verklaring ondertekend om haar internationale belangen veilig te stellen.

1.12 MERDEKA¹³⁶, GEEN BEVRIJDING

Twee dagen na de capitulatie, op 17 augustus 1945, riep Soekarno onder druk van de radicale pemoeda's met een korte toespraak de onafhankelijke *Republik Indonesia* uit. Steun kregen de nieuwe leiders van de Indonesische republiek allereerst van de Japans opgeleide paramilitairen en de Indonesische KNIL-militairen. Zij vormden de *Badan Keamanan Rakjat* (BKR), de Indonesische Volksveiligheidsorganisatie. Daarnaast riepen Soekarno en Hatta met succes de traditionele autochtone hoofden op hen te steunen, om zo het gezag van de revolutie in de samenleving te vergroten. Boven alles voelde Soekarno zich gesteund door de nieuwe na-oorlogse wereldmacht, de Verenigde Staten, die al in 1942 de *Atlantic Charter*

hadden doen uitgaan.¹³⁷

De Amerikaanse president Roosevelt had in augustus 1941 samen met Churchill deze verklaring opgesteld, waarin gesteld werd dat 'ieder volk het recht had de regering te kiezen waaronder het wilde leven.'¹³⁸ Om de Nederlandse belangen op internationaal gebied veilig te stellen, had de Nederlandse regering in 1942 deze verklaring ondertekend en beloofd na de Tweede Wereldoorlog Nederlands-Indië een vorm van zelfbestuur te geven. Uitzondering was gemaakt voor Borneo en Nieuw-Guinea; deze eilanden zouden pas veel later toe zijn aan zelfbestuur.¹³⁹

Het verre Nederland was nog maar net bevrijd, had geen enkel idee wat er gebeurd was in zijn kolonie en had niet de middelen om troepen naar Nederlands-Indië te sturen. Direct na de proclamatie waren daar rellen uitgebroken. De (voormalige) kolonie werd tijdelijk toegewezen aan het bestuur van de Britten, onder leiding van lord Mountbatten. De Britten zouden echter pas eind september aankomen, want zij gaven voorrang aan hun eigen gebieden in Azië. De Japanners kregen daarom van hen de opdracht tot hun komst de status quo te handhaven. Geïnterneerden belandden in de onwerkelijke situatie dat zij voor hun bescherming in de kampen moesten blijven en pas twee maanden na de bezetting de kampen mochten verlaten.

Toch luisterden veel van hen niet en geleid door de behoefte aan vrijheid verlieten zij hun gevangenissen. Zij kwamen in een compleet veranderde samenleving terecht. Hun terugkeer in de samenleving deed de gemoederen van de *pemoeda's* opvlammen tot openlijke agressie. De verhitte *pemoeda's* verdachten de ex-geïnterneerden ervan dat zij het koloniale bestuur wilden herstellen. Medio september 1945 begon met het vlag-incident¹⁴⁰ in Soerabaja de *bersiap*¹⁴¹ en op 13 oktober had het Indonesische bestuur officieel de oorlog verklaard aan de koloniale overheerser.¹⁴²

De Britten, die verantwoordelijk waren voor de veiligheid in de Nederlandse (ex-) kolonie, zagen bij hun debarkering op 29 september de gebeurtenissen met verbijstering aan. Vanuit hun non-interventieovereenkomst grepen zij niet in, terwijl zij getuige waren van de vreselijkste gewelddadigheden, tot ontsteltenis van de totoks en Indo-Europeanen. De in wezen gematigde Soekarno zag het geweld met even grote onthutsing gebeuren; dit was niet goed voor de relatie met Nederland, waarmee Soekarno in gesprek wilde komen. Hij besloot te laten zien dat hij wel gezag had over de *pemoeda's* en liet ter bescherming vooral Indo-Europeanen in republikeinse kampen opnemen. In korte tijd werden 50.000 - 60.000 van hen opnieuw geïnterneerd, al werden zij dit keer door de kampleiding met rust gelaten. Toch ervoeren veel van hen deze internering als zwaarder dan de Japanse. Wat de Engelsen wel tot hun taak rekenden, was de evacuatie van oorlogsslachtoffers naar Nederland. In november 1945 vertrokken de eerste schepen met passagiers voor een tijdelijk verblijf naar Nederland,

om op krachten te komen. Tot 1949 zouden bij benadering 110.000¹⁴³ evacués naar Nederland vertrekken, waarvan er slechts 30.000 naar Indonesië zouden terugkeren.¹⁴⁴

Ondertussen was Nederland helemaal niet van plan de onafhankelijkheid van Indonesië te erkennen: het was met vereende krachten bezig een eigen troepenmacht naar zijn bedreigde kolonie te sturen. Mountbatten had Van Mook duidelijk gemaakt dat hij dit alleen toe zou staan als de Nederlandse regering serieuze onderhandelingen aan wilde gaan met Soekarno over de toekomst van Indonesië en Nederland. Deze voorwaarde werd in Nederland met groot protest aangehoord, net als de Indische gemeenschap in Nederlands-Indië. Niet alleen wilde Nederland het koloniale gezag herstellen, maar Soekarno was een collaborateur en verantwoordelijk voor de *bersiap*, waarom daarmee onderhandelen? Luitenant gouverneur-generaal Van Mook was hier uiteindelijk wel toe bereid, die echter niet met Soekarno, maar met Sjahrir onderhandelde. Zijn inzet was tot een Nederlands-Indonesische Unie te komen, waarbinnen beide landen gelijkgesteld waren en Indonesië een federale structuur kreeg, om zo de macht van Java en Sumatra in te dammen. Nieuw-Guinea stond buiten dit voorstel. Het eerste akkoord dat in deze geest gesloten zou worden, was het *akkoord van Malino*, op 16 juli 1946.¹⁴⁵

De verschillende akkoorden tussen Nederland en Indonesië, *Malino*, *Linggadjatti* (1946/1947)¹⁴⁶ en *Renville* (1948), hadden globaal dezelfde strekking. De landen moesten voorlopig met elkaar verbonden blijven, Indonesië zou de steun van Nederland namelijk nog wel nodig hebben, en zouden op termijn gelijkwaardig de *Nederlands-Indonesische Unie* vormen. Indonesië kreeg daarin als *Verenigde Staten van Indonesië* een federale structuur, zodat de machtige eilanden Java en Sumatra tegenwicht zouden krijgen van de andere deelstaten. Deze twee eilanden vormden de *Republik Indonesia*, terwijl Nederland in eerste instantie gezag behield in andere deelstaten, zoals *Oost-Indonesië*, en later alleen nog Nieuw-Guinea.

Het probleem met de akkoorden was dat de partijen elkaar wantrouwden en er genoeg ruimte voor eigen interpretatie overbleef om beide partijen te doen geloven dat zij kregen wat ze wilden. De Nederlandse regering meende dat zij met de akkoorden van Indonesië een ondergeschikt rijkdeel kon maken in de Nederlands-Indonesische Unie, Indonesië dat zij een soevereine en op den duur onafhankelijke staat zou worden. Beide partijen interpreteerden de akkoorden dus in het eigen voordeel en maakten afspraken zonder tot de kern van het conflict te zijn gekomen. Daarnaast heerste onenigheid binnen het Nederlandse kamp; de Nederlandse regering en de oude gouvernementsregering waren het weinig met elkaar eens over de te volgen lijn. Nederland was bezig met haar wederopbouw en zag het verlies van Nederlands-Indië als verlies van de bron waaruit de middelen daarvoor moesten komen.

Het geweld in Indonesië was al die tijd niet verstild, door toedoen van zowel Nederland

als Indonesië. De Indonesische bevolking streed nog steeds tegen de Nederlandse aanwezigheid, volgens luitenant Westerling hiertoe aangezet door falende militaire Nederlandse overtuigingskracht, in tegenstelling het geweld van tot de woeste pemoeda's. Daarom besloot hij in december 1946 daadkracht te demonstreren en op Makassar 5.000 standrechtelijke executies uit te voeren. Na *Linggadjatti* probeerde de Nederlandse regering met de *eerste politionele actie* in de zomer van 1947 de Republikeinen te dwingen hun eisen aan te passen. Deze eerste politionele actie (Van den Doel noemt het de eerste *Nederlands-Indonesische oorlog*) was succesvol voor Nederland, omdat ondernemingen weer in Nederlandse handen kwamen en Indonesië geen handel meer kon drijven. Na *Renville* deed Nederland in december 1948 een tweede en laatste poging met de *tweede politionele actie*. Onder toenemende druk van de Amerikanen en de Veiligheidsraad, zag Nederland zich gedwongen het geweld te beëindigen.

Deze tweede '*Nederlands-Indonesische oorlog*' was minder succesvol voor Nederland dan de eerste: het had zich op internationaal niveau ongelooftwaardig gemaakt en had daar alle steun verloren. De Verenigde Staten van Amerika (VS), die in de Atlantic Charter al hadden verklaard dat elk land het recht had een eigen bestuur te kiezen, vergeleken de strijd van Indonesië met hun eigen onafhankelijkheidsstrijd. Bovendien zagen zij Indonesië als mogelijke bondgenoot tegen een nieuw gevaar in Azië: het communisme. Na deze nederlaag besloot de Nederlandse regering om in het vervolg financieel-economische aspecten te laten prevaleren boven militair-politieke.¹⁴⁷

Het *Van Roijen-Roem* akkoord (mei 1949) kondigde het begin aan van de Nederlandse erkenning van de onafhankelijkheid van Indonesië in december 1949. Dit akkoord, tot stand gekomen mede onder de druk van de VS, vormde namelijk basis voor de *Ronde Tafel Conferentie* van augustus 1949.¹⁴⁸ Daar werd afgesproken dat (1) er een Nederlands-Indonesische Unie zou komen zonder eigen organen als samenwerkingsverband tussen twee volledig soevereine staten, (2) Indonesië uit zeven deelstaten zou bestaan, (3) Indonesië alle binnenlandse financiële verplichtingen overnam van Nederland, dat op zijn beurt twee miljard hiervan kwijt zou schelden, dat (4) Nieuw-Guinea voorlopig onder Nederlands gezag viel (Soekarno had echter wel aangegeven, voor het aflopen van de optieperiode Nieuw-Guinea terug te willen), dat (5) op 27 december 1949 de soevereiniteitsoverdracht plaats zou vinden en (6) dat de in de Republiek wonende Nederlandse onderdanen tot 27 december 1951 de gelegenheid kregen te opteren voor het Indonesische staatsburgerschap: het *warga negara*¹⁴⁹. De grootste deelstaat was de Republiek Indonesia, bestaande uit de eilanden Sumatra en Java. Dit akkoord werd uitgevoerd en op 27 december 1949 ondertekende koningin Juliana de soevereiniteitsoverdracht in Amsterdam.

De onafhankelijke pers in Indonesië¹⁵⁰ was na de Tweede Wereldoorlog pas vanaf 1947 weer operationeel. Tot die tijd waren wel gestencilde edities uitgegeven. *De Nieuwsgier* was daar een van. Deze krant kwam in september 1946 voort uit de *Tanah Abang bode*, die een journalist een paar maanden eerder had vernoemd naar het Japanse interneringskamp *Tanah Abang*, waar de stencilmachine stond.

De maatschappij waarin de kranten terugkeerden was compleet anders dan voor de oorlog. Nederlands was nu de tweede voertaal, het *Bahasa Indonesia* de eerste. In de RTC-onderhandelingen was bovendien afgesproken dat de Nederlandstalige pers in Indonesië mocht blijven, maar de journalisten zouden wel als buitenlandse werknemers beschouwd worden. De lokale oriëntatie bleef gehandhaafd – elke stad had eigen kranten.

Een van de eerste Nederlandstalige vooroorlogse kranten die weer uitkwam, was de krant van Kolling die in 1942 als laatste de persen had stilgelegd: het *Soerabajaasch Handelsblad*. Dit ging vanaf 1947 *De Nieuwe Courant* heten, om in 1951 weer omgedoopt te worden tot *Nieuw-Soerabajaasch Handelsblad*. Ook persbureau *Aneta*, ooit opgericht door Berretty, werd weer actief, al kreeg het wel te maken met concurrentie van het Indonesische persbureau *Antara*. Journalisten en hoofdredacteurs van voor de oorlog, zoals Ritman, Koch, Vuyk en Van Nieuwenhuysen lieten in deze context weer van zich horen en zetten zich in voor een toekomst in een onafhankelijke Indonesië.¹⁵¹ Zij hadden de overtuiging dat Indo-Europeanen en Europeanen samen met Indonesiërs het land zouden kunnen opbouwen.¹⁵² Na 1950 zou dit pioniersgevoel plaats gaan maken voor een andere gemoedstoestand.

De Nederlandse regering probeerde vanaf 1945 de media in handen te krijgen, onder meer om de mensen in de kampen van informatie te voorzien. De onafhankelijke Nederlandstalige kranten leverden hier veel kritiek op: 'Nieuwsgaring en verspreiding is de taak van de verenigde dagbladen en van integere en onbaatzuchtige journalisten.'¹⁵³ In meerdere steden begon de RegeringsVoorlichtingsDienst (RVD) daarom regeringskranten en -tijdschriften uit te geven. Van Mook startte bovendien in 1945 de uitgave van een regeringskrant in Djakarta, waarin hij het Nederlandse beleid in Indonesië wilde uitleggen. Deze krant, *Het Dagblad*, plaatste hij onder het hoofdredacteurschap van W. Belonje. Deze vond echter Van Mooks politieke strategie getuigen van 'defaitisme' en het conflict tussen deze twee mondde uit in het ontslag van de hoofdredacteur. *Het Dagblad* werd – mogelijk door dit conflict, KV – in 1946 voortgezet als onafhankelijke krant.¹⁵⁴

Een tweede motief voor de inmenging van de RVD in de pers, was de cultuurpolitiek van Nederland. Vanuit een herleefde ethische politiekgedachte wenste Nederland via de Nederlandstalige media cultuur over te dragen en uit te wisselen. Nederland wilde de 'omstreeks de eeuwwisseling met overtuiging ingezette welvaartspolitiek ten aanzien van de volken van Indonesië'¹⁵⁵ weer nieuw leven inblazen. Daarom zag het samenwerking met

Indonesië op cultureel gebied zelfs als zijn plicht en richtte Nederland de *Stichting Culturele Samenwerking* (STICUSA) op, samen met Suriname, Indonesië en de Nederlandse Antillen. De RVD had een speciale afdeling *Culturele Voorlichting*, die een actieve bijdrage leverde aan het oprichten en uitgeven van culturele tijdschriften. Een van de concrete uitkomsten van deze cultuurvisie was de oprichting van het *Indonesisch Pers Instituut* in samenspraak met de Indonesische regering, om de Indonesische pers te ondersteunen in haar professionalisering.¹⁵⁶

Opvattingen | Onder druk van de pemoeda's, maar met steun uit binnen- en buitenland, riep Soekarno op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesia uit. Rellen door opgehitste pemoeda's domineerden de samenleving. De terugkeer van geïnterneerden ontketende een hevige vrijheidsstrijd in Indonesië; de pemoeda's verdachten hen ervan samen te zweren met het gouvernement en de Nederlandse regering om het koloniale gezag te herstellen. Deze strijd werd aangemoedigd door de regering-Soekarno, die een eind wilde maken aan de Nederlandse aanwezigheid. Hij realiseerde zich echter dat burgerslachtoffers niet goed waren voor de relatie met Nederland en liet tienduizenden van hen opnieuw interneren, om hen te beschermen tegen het geweld. Soekarno werd door de koloniaal-georiënteerden verantwoordelijk gehouden voor de bersiap en gezien als collaborateur, vanwege zijn samenwerking met de Japanners.

Nederland was net bevrijd en zich onbewust van de revolutie die in haar kolonie had voorgedaan. Verzwakt door de oorlog vroeg het de Engelsen in Azië zich te ontfemen over Nederlands-Indië. De eerste maanden droegen zij de Japanners echter op de status quo te handhaven in het onrustige land. Toen de Engelsen eenmaal zelf aangekomen waren, kwam de evacuatie van oorlogsslachtoffers naar Nederland op gang. De Engelsen ondernamen niets tegen de gewelddadigheden van de bersiap, en dwongen Nederland bovendien de onderhandelingen aan te gaan met de Indonesische republiek. Hierdoor zagen de koloniaal-georiënteerden hen als verraders. Een van hen, luitenant Westerling, meende tevergeefs de onafhankelijkheid ongedaan te kunnen maken door Indonesië te laten zien tot welk geweld Nederland in staat was.

Onder deze omstandigheden ging Nederland de onderhandelingen met Sjahrir aan. Inzet was om tot een samenwerkingsverband te komen. Tussen 1946 en 1949 werden verschillende akkoorden gesloten in deze geest en gebroken. Zij waren te ruim opgesteld en door het wederzijdse wantrouwen voelde geen van beide landen zich

echt gehouden aan de gemaakte afspraken. Nederland wilde van Indonesië op den duur een ondergeschikt rijksdeel maken, Indonesië ging juist uit van een samenwerking waarin beide landen soeverein waren. In Nederland was hier weinig steun voor – het was helemaal niet bereid haar kolonie op te geven. Een onafhankelijk Indonesië betekende een financiële strop voor het door de Tweede Wereldoorlog verwoeste land.

Het Nederlandse gezag in Indonesië had op verschillende manieren getracht met geweld de macht weer in handen te krijgen. Nederland verloor hierdoor op internationaal vlak steun en zag zich in 1949 gedwongen definitieve onderhandelingen te voeren met de Indonesische regering. Beide landen waren ervan overtuigd dat ze elkaar nog nodig hebben en dat een Nederlands-Indonesische Unie daarvoor de beste oplossing was. Nederland ondertekende op 27 december 1949 de soevereiniteitsoverdracht.

De pers kwam vanaf 1947 weer op gang in een compleet veranderde samenleving. Nederlandse regeringspartijen probeerden de media naar hun hand te zetten vanuit de wens de Nederlandse kant van het verhaal uit te leggen, maar stuitten op journalistieke weerstand. Nieuwsgaring was een taak van de pers, die het bovendien in het begin niet altijd eens was met de onderhandelingen die ingezet waren.

1.13 KLEUR VAN HET LAND

Al vanaf het begin van de evacuatie ontmoedigde de Nederlandse regering de komst van Indo-Europeanen naar Nederland: in een radiotoespraak uit 1948 had premier Drees aangegeven dat er voor hen geen plek was in Nederland.¹⁵⁷ De eerste 5.120 evacués kwamen in januari 1946 in Nederland aan, onder grote belangstelling van pers en publiek. Zij zouden in Nederland op krachten komen en daarna terugkeren naar Indonesië. Slechts 30.000 van de bij benadering 108.410¹⁵⁸ evacués zouden dit uiteindelijk doen.

Na de grootscheepse evacuatie leefden nog zo'n 260.000 Nederlanders in Indonesië. Meer dan de helft van deze groep waren Indo-Europeanen. Het werd het hen begin jaren '50 duidelijk dat zij wederom tussen twee partijen in zaten: Nederland en Indonesië zaten niet op hen te wachten.¹⁵⁹ De totoks, Indo-Europeanen en andere Europeanen met een Nederlands paspoort moesten voor 27 december 1951 hun keuze gemaakt hebben. Uiteindelijk zouden slechts 32.000 van hen opteren voor het *warga negara*, tot ontevredenheid van zowel Nederland als Indonesië. Beide landen hadden gehoopt dat de Indo-Europeanen het *warga*

negara zouden kiezen. De politieke situatie in Indonesië zou echter al in 1950 zo bedreigend worden, dat de meeste Indo-Europeanen om vasthielden aan hun Nederlanderschap. Zij deden dit uit veiligheidsoverwegingen: in Nederland hadden zij kans een toekomst.¹⁶⁰

Volgens de *Toescheidingswet*, de optieregeling uit de RTC-overeenkomst, behielden de 260.000 Nederlanders hun paspoort en kregen zij de mogelijkheid te 'opteren' voor het Indonesische. Bij deze regeling stond de gedachte centraal, dat zij die tot de 'Nederlandse natie behoorden,' Nederlanders dienden te blijven en zij die 'van Indonesischen bloede' waren, Indonesiër moesten worden. Het was voor de Indonesische regering uitgesloten dat 'bepaalde inheemse onderdanen' de mogelijkheid zouden krijgen Nederlander te worden. Vanuit het belang van natievorming werden zij automatisch Indonesisch staatsburger.¹⁶¹

Opnieuw zorgde een staatsrechtelijke oplossing voor opsplitsing van de Indische gemeenschap. Indo-Europeanen die om diverse redenen geen Nederlands staatsburger¹⁶² waren, werden opeens Indonesiër. Een voorbeeld hiervan waren Indo-Europeanen van wie de vader niet Nederlands was, een statenloze vader en een niet-Nederlandse moeder hadden, of niet erkend waren door hun Nederlandse vader. Vanwege het multinationale karakter van Nederlands-Indië, zoals Bosma en Raben zeggen, was de kans hierop groot. De *Vreemde Oosterlingen* kregen ook automatisch het Indonesisch staatsburgerschap, maar hadden paradoxaal genoeg wél de keuze voor het Nederlandse te opteren. Zij hadden namelijk geen Indonesisch of Nederlands bloed. Tot deze groep behoorden ruim een miljoen *peranakans*; in Indonesië geboren Chinezen.¹⁶³

Twee gebeurtenissen vroeg in de optieperiode ontstaken het vuur in de Indonesische samenleving. Allereerst besloot luitenant Westerling in januari 1950 met zijn nieuwe strijdgroep een staatsgreep te plegen. Ze bezetten korte tijd een deel van Bandoeng, maar faalden in hun poging de regering-Hatta in Jakarta af te zetten. De Indonesische regering greep deze gebeurtenis aan om per noodwet de federale structuur van de *Verenigde Staten van Indonesië* op te heffen en alle deelstaten zich bij de *Republiek Indonesië* te doen aansluiten. In augustus van dat jaar had alleen *Oost-Indonesië*, de Molukken, nog geen gehoor gegeven aan deze oproep. Zij had in april de van Indonesië onafhankelijke *Republik Maluku Selatan* (RMS) uitgeroepen en wenste een verbintenis met Nederland, dat zich de loyaliteit van de Molukkers herinnerde en de RMS steunde. Deze Molukse onafhankelijkheidsverklaring zou niet de laatste zijn; de deelstaat *Oost-Sumatra* (Atjeh) zou een paar jaar later volgen.¹⁶⁴

De relatie tussen Nederland en Indonesië verslechterde, terwijl voor het aflopen van de optietermijn de grootste hindernis nog genomen moest worden: de afspraken over het bestuur van Nieuw-Guinea. In december 1950 zaten de twee landen opnieuw om de tafel om deze kwestie te bespreken. Nederland bleef vasthouden aan dit gebied, net als Indonesië. Het

enige bespreekbare alternatief voor de Nederlandse onderhandelaars was dat het de soevereiniteit zou overdragen aan de Nederlands-Indonesische Unie. Indonesië vond het geen oplossing, net zo min als het Nederlandse parlement, dat hierdoor in een kabinetscrisis belandde.¹⁶⁵

Terwijl Nederlanders in Indonesië te maken kregen met toenemende '*belanda-haat*' door de slechte verhoudingen in de *Nederlands-Indonesische Unie*, merkte Nederland in oktober van dat jaar dat heel weinig van de Indo-Europeanen voor het *warga negara* opteerden. Nederland, van mening dat evacués slecht geassimileerd waren, concludeerde dat Indo-Europeanen zich sociaal niet konden redden in Nederland en voerde het oude ontmoedigingsbeleid weer in. Het begon een voorlichtingscampagne over zaken waar Indo-Europeanen mee te maken zouden krijgen bij aankomst in Nederland, zoals het klimaat, woningnood en werkloosheid.¹⁶⁶

Nederland schroefde in april 1951 bovendien de criteria op voor repatriëring op *regeringsvoorschot*. Mensen die niet 'op Nederland georiënteerd' waren kregen geen voorschotten meer. Ook moesten zij familie in Nederland hebben of aantoonbaar zicht op werk. Indo-Europeanen die hun reis hierdoor zelf moesten betalen, maar hier niet toe in staat waren, konden nu niet meer repatriëren. Zij maakten echter niet de keuze voor het *warga negara* en bleven als vreemdelingen in Indonesië, in de hoop dat zij in de toekomst alsnog naar Nederland konden komen¹⁶⁷. De Europeanen en Indo-Europeanen die wel konden vertrekken, werden door de Nederlandse regering stelselmatig aangeduid als repatrianten. Doel hiervan was het Nederlandse volk te laten weten dat zij bij Nederland hoorden en 'het recht hadden zich hier te vestigen'.¹⁶⁸

De voorlichtingscampagne in Indonesië had het averechtse effect: Indo-Europeanen voelden zich door de Nederlandse regering in de steek gelaten. Nederland besloot particuliere instellingen, kerken en het *IEV* te benaderen, om de Indo-Europeanen ervan te overtuigen voor het *warga-negaraschap* te kiezen. Het *IEV* spande zich hiervoor in door te stellen dat het aannemen van de *warga-negarastatus* voor hen een betere toekomst in Indonesië betekende, dan er als vreemdeling te leven. In 1951 begon het bedrijfsleven namelijk voorkeur te geven aan *warga negara's*, uit vrees voor verlies van personeel: het had met de Indonesische regering had afgesproken driekwart van het kaderpersoneel uit Indonesische staatsburgers te laten bestaan. Om Indo-Europeanen ervan te overtuigen dat zij en hun kinderen een toekomst hadden in Indonesië, beloofde het *IEV* dat Nederlands onderwijs behouden zou blijven.¹⁶⁹

Vanwege de aanhoudende slechte economische vooruitzichten en de toenemende anti-Nederlandse houding kozen weinig Indo-Europeanen voor het *warga negara*. Uiteindelijk opteerden zo'n 32.000 mensen hiervoor, waarvan 85% Indo-Europeanen, 10% totoks en 5% genaturaliseerde Indonesische of Chinese weduwen. Indo's namen vanwege verslechterende

arbeidsomstandigheden ontslag en leidden binnen de kortste keren een armoedig bestaan. Voor 27 december 1951 verlieten bij benadering 80.607¹⁷⁰ Nederlandse staatsburgers het moederland Indonesië als repatriant. Dit waren vooral totoks en Indo-Europeanen die tot de Europese groep behoorden.¹⁷¹

De pers bleef op dezelfde wijze georganiseerd als voor de oorlog: meerdere krantentitels waren ondergebracht bij één uitgever en waren primair lokaal georiënteerd. De sterk gepolitiseerde samenleving had al in het begin van de jaren '50 gevolgen voor de persvrijheid. Zij kreeg te maken met de consequenties van de vreemdelingenstatus van de journalisten én met nieuwe Indonesische perswetgeving. A.H. Führi-Mierop, hoofdredactrice van de Nieuwe Courant, werd bijvoorbeeld in november 1951 gearresteerd.

Kranten hadden geen linkse of rechtse signatuur, maar bespraken onderwerpen vanuit oude koloniale gedachtes over de rol van Nederland in Indonesië, of de gedachte van de Indonesische republiek. Vanaf 1953 kregen de kranten in toenemende mate te maken met censuur van de Indonesische overheid en pasten daarom regelmatig zelfcensuur toe. Zij werden steeds minder vrij om onafhankelijk te berichten over kwesties die te maken hadden met Nederland, zoals de repatriëring, het warga-negaraschap en Nieuw-Guinea.¹⁷² Een citaat uit een brief van hoofdredacteur Verhoek van de *AID de Preangerbode* te Bandung aan zijn uitgever Wormer illustreert dit.

“Op die dag werd mij een schrijven, verlucht met vier handtekeningen, die der te Bandung residerende commissarissen en adjunct-directeuren, ter hand gesteld. Het schrijven was gericht aan "de heer Hoofdredacteur en de heren Redacteurs" van het AID en de inhoud betrof het redactionele beleid. Ik las er een waarschuwing in, in ons blad de nationale gevoelens niet te kwetsen en het was geschreven naar aanleiding van een tweetal artikelen, door Van der Waag opgenomen gedurende mijn verblijf te Semarang. Het schrijven besloot met de hartelijke opmerking, dat niet-nakomen der in het schrijven naar voren gebrachte eisen (het vermijden van artikelen, die de nationale gevoelens kwetsen) als plichtsverzuim zou worden beschouwd. (...) Ik ben mij op dit punt ernstig bewust van mijn verantwoordelijkheden en heb nimmer tot twijfel hieraan aanleiding gegeven. Maar onder bepaalde omstandigheden kan zelfs een foto van H.M. de Koningin als kwetsend voor het volk van Indonesië beschouwd worden. Of het jaarverslag van de Factorij. Zelfs een zetfout in een Nederlands blad in Indonesië 1954 zou de nationale gevoelens kunnen kwetsen. Het is een kwestie van interpreteren. De redactievoering is in deze tijd van latente spanningen niet eenvoudig.”

© Transcriptie Persmuseum, 38 Brief 06-05-1954 J.P. Verhoek aan J.A. Wormser.doc

De pers was volgens Sens ‘slechts spreekbuis (..) van de steeds kleiner wordende Nederlandse gemeenschap,’¹⁷³ ondanks dat journalisten zich nog wel op probeerden te stellen

als het maatschappelijke geweten van de nieuwe republiek, en in redacties meer Indonesische journalisten kwamen. Om een front te kunnen vormen als leden van het perscorps problemen kregen met hun werkgever of de Indonesische regering, organiseerden journalisten zich in de *Vereniging van Nederlandse Journalisten*. De kranten werden weliswaar inmiddels professioneel geleid, maar hadden te kampen met dalende abonnees, materiaaltekorten en diverse nieuwe regelingen. Steeds meer Nederlandstalige kranten zagen zich gedwongen te sluiten.

In Soerabaja waren de *Vrije Pers* en de *Nieuwe Courant/Nieuw Soerabaiasch-Handelsblad* de toonaangevende kranten. De *Nieuwe Courant* had eerst korte tijd gefungeerd als regeringskrant. Rond 1947/1948 hernam de krant haar onafhankelijke positie en werd het de voortzetting van het vooroorlogse *Soerabaiasch Handelsblad*, dat in zijn tijd al een vooraanstaande positie had. Bij de *Nieuwe Courant* had hoofdredactrice Führi-Mierop het voor het zeggen. Zij had een scherpe mening, die haar meerdere keren in problemen bracht met de Indonesische justitie. In november 1951 voerde deze krant een naamswijziging door, in dezelfde maand dat haar hoofdredactrice gearresteerd was. De krant wilde benadrukken dat zij een andere visie dan voor de oorlog. Vanaf dat moment, tot de stop in 1955, is zij doorgegaan als *Nieuw Soerabaiasch-Handelsblad*. Führi-Mierop werd in juni 1953 gedwongen te repatriëren. De krant had bekende journalisten voor zich schrijven, zoals Tjalie Robinson en Lilian Ducelle. Een nieuwkomer in Soerabaja was de *Vrije Pers*, die al snel een serieuze concurrent van de *Nieuwe Courant* werd. Ook deze krant trok de prominente Tjalie Robinson en Lilian Ducelle op freelance basis aan. Volgens Sens ontliepen deze twee kranten elkaar in toonzetting en berichtgeving nauwelijks (Sens 2005:79-80).

De *Nieuwsgier* was een nieuwkomer in Jakarta en was begonnen als gestencilde kampkrant *de Tanah Abang bode*. Voormalig hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad* Jan Ritman wist er een succes van te maken, door geëngageerde redacteurs zoals Tjalie Robinson (pseudoniem van Jan Boon), Lillian Ducelle (pseudoniem van Lilly van Zele) aan te trekken. De *Nieuwsgier* sprak, naar eigen zeggen, vooral 'een grote groep Indonesische, Westers georiënteerde lezers' aan; warga negara's en Indonesiërs dus, naast totoks en (Nederlandse) Indo-Europeanen. In 1956 verkocht de uitgever deze krant zonder overleg met de hoofdredacteur aan Indonesiërs. De *Nieuwsgier* had concurrentie van de *Java-bode* en het *Bataviaasch Nieuwsblad*, maar wist, voor zover nu bekend is, als laatste te overleven; ze sloot haar deuren pas in december.¹⁷⁴ Op 'Zwarte Sinterklaas'¹⁷⁵, de dag in december 1957 waarop Soekarno alle Nederlanders beval het land te verlaten, kwam een definitief eind aan 200 jaar Nederlandstalige pers in Indonesië.¹⁷⁶

In de jaren 1952 - 1957 was Indonesië een gepolitiseerde samenleving geworden. Nederland en de Indonesische regering kwamen steeds verder uit elkaar te staan. Daarnaast kwam de

eenheid van de jonge republiek onder druk te staan. Dit laatste begon in januari 1952, toen ook de voormalige deelstaat *Oost-Sumatra* zich als onafhankelijke staat Atjeh van Indonesië wilde afscheiden. Deze verklaring mondde uit in een guerrillastrijd tussen het republikeinse leger en de Atjehse groeperingen. De betrekkingen tussen Nederland en Indonesië verslechterden in de jaren daarop.

Eind juli 1953 ging Indonesië over tot – de eerste - nationalisering van grote Nederlandse organisaties en tussen december 1953 en februari 1954 werden meerdere Nederlanders gearresteerd op verdenking van samenzwering tegen de republiek. Deze gebeurtenissen verergerden de anti-Indonesische houding van de Nederlandse regering, die Nieuw-Guinea nu helemaal niet meer wilde overdragen. Zij ging zich actief inzetten om dat land klaar te maken voor zelfstandigheid onder Nederlands bestuur. Opnieuw werd de autochtone bevolking onderwerp van deze 'verheffing' en niet de Indo's die er hun thuis van hadden gemaakt. Wederom zorgde de ethische politiek voor een verslechtering van de relatie tussen de Nederlandse regering en de in Nieuw-Guinea wonende Indo-Europeanen.¹⁷⁷

In januari 1952 telde Indonesië nog 142.000 Nederlandse staatsburgers, die in het Nederlandse bedrijfsleven werkzaam waren, of rondkwamen van steun uit Nederland.¹⁷⁸ De financiële steun die zij ontvingen was voor de Nederlandse regering goedkoper dan ze naar Nederland laten komen. Bovendien was de regering nog steeds de mening toegedaan dat Indo-Europeanen het beter hadden in Indonesië, want in Nederland zouden zij niet kunnen aarden. De achtergebleven Indo-Europeanen gingen een steeds armoediger bestaan leiden. Vanwege onmogelijke arbeidsomstandigheden namen velen van hen ontslag, zonder opnieuw aan werk te komen, vanwege de bepaling dat alleen warga negara's nog aangenomen mochten worden.¹⁷⁹

De toenemende armoede onder Indo-Europeanen en de steeds heviger polarisering in Indonesië als gevolg van de Nieuw-Guinea kwestie versterkten de anti-Nederlandse houding, tot het punt waarop Soekarno eiste dat allen die geen nuttige bijdrage konden leveren, zouden vertrekken. Er ontstond een patstelling, doordat Nederland in 1953 de repatriëring op regeringsvoorschot introk met als doel de Indo-Europeanen te motiveren voor het *warga negara* te kiezen. Indo-Europeanen konden niet meer naar Nederland, en voelden zich in Indonesië alles behalve welkom. Halverwege 1954 ontwikkelde de anti-Nederlandse houding in Indonesië zich tot hypernationalisme tegen alle Nederlandse staatsburgers, arm of rijk. De economie in Indonesië stagneerde en verschillende nieuwe Indonesische groeperingen begonnen zich tegen de eigen regering te verzetten. Indo-Europeanen werden gedwongen Indonesiërs in hun huizen te laten wonen. In de hoop de binnenlandse onrust te sussen gaf Soekarno Nederlandse sabotageplannen de schuld van de binnenlandse problemen.¹⁸⁰

In Indonesië nam hierdoor de roep van Indo-Europeanen toe om versoepeling van de eisen voor repatriëring op regeringsvoorschot. In 1955 werden Europeanen, *warga negara's* en Indo-Europeanen stelselmatig openlijk geïntimideerd. Deze laatste twee groepen demonstreerden bij het Hoge Commissariaat voor versoepeling van de repatriëringseisen. In het voorjaar van 1955 besloot de Nederlandse regering hier eindelijk gehoor aan te geven en versoepelde de eisen om voor repatriëring op rijksvoorschot in aanmerking te komen. Tegen deze achtergrond voerden Nederland en Indonesië in december 1955 opnieuw onderhandelingen over het laatste Indonesische gebiedsdeel in Nederlandse handen. Niet verbazingwekkend mislukten deze pogingen door de slechte onderlinge verhoudingen.¹⁸¹

Op 21 februari 1956 verbrak de republikeinse regering uit frustratie over de kwestie Nieuw-Guinea de afspraken van de *Ronde Tafel Conferentie*, waarmee zij een eenzijdig einde maakte aan de Nederlands-Indonesische Unie.¹⁸² Veel *warga negara's* verzochten de Nederlandse regering als *spijtoptant* te mogen repatriëren. Repatriëren als *spijtoptant* hield in dat mensen naar Nederland konden komen en daar binnen twee jaar het Nederlanderschap konden aanvragen.¹⁸³ Het IEV stond machteloos, maar hield desondanks vast aan het *warga negara*, terwijl deze mensen, die soms vanuit idealisme voor het Indonesisch staatsburgerschap gekozen hadden, tot hun verslagenheid moesten erkennen dat voor hen geen toekomst was in Indonesië.¹⁸⁴

In maart 1957 kondigde president Soekarno de staat van beleg af; Indonesië werd een autocratische staat. Om de eenheid in Indonesië te herstellen, begon de Republikeinse regering in oktober een Nieuw-Guinea campagne, die uitmondde in openlijk geweld tegen Nederlandse bezittingen en boycots van Nederlanders in winkels en markten. Op 5 december 1957, sindsdien *Zwarte Sinterklaas* genoemd, bezetten Indonesiërs Nederlandse bedrijven, werden Nederlanders staatsgevaarlijk verklaard en gedwongen het land te verlaten.¹⁸⁵ Tussen 1952 en 1957 vertrokken bij benadering 79.482¹⁸⁶ repatrianten en *spijtoptanten* naar Nederland.

Na de nationalisering van Nederlandse bedrijven en de uitzetting van de Nederlandse (ex-) staatsburgers, was Nieuw-Guinea het laatste redmiddel voor Nederland. Enkele duizenden Indo-Europeanen waren na *Zwarte Sinterklaas* naar Nieuw-Guinea vertrokken en hadden zich bij de daar gevestigde Indische Nederlanders gevoegd. Dit landsdeel kreeg zo toch de betekenis die de *IEV*-leden het al in de jaren '20 toegedicht hadden: een nieuwe toekomst. Op internationaal vlak nam de druk om dit laatste gebiedsdeel op te geven echter dusdanig toe, dat Nederland in 1961 Nieuw-Guinea opgaf. Door het *plan-Luns* van 1961 en de overdracht in 1962 van het bestuur aan de VN, zagen de 18.000 daar wonende Nederlanders¹⁸⁷ zich gedwongen te vertrekken.¹⁸⁸ Ook Chinese *peranakans* die door Soekarno vervolgd werden¹⁸⁹, wendden zich tot Nederland. In totaal vertrokken tussen 1958 en 1968 bij benadering nog

67.470¹⁹⁰ mensen naar Nederland.

Voor de opvattingen uit deze periode verwijs ik u naar mijn onderzoek, *Indië Tabeh* (<http://indietabeh.kirstenvos.nl>).

1.14 DE REIS NAAR NEDERLAND

Repatrianten die hun reis niet zelf konden betalen, ontvingen een rijksvoorschot voor de passagekosten, hun eerste tijd in Nederland en uitgaven aan boord. Ook Indische Nederlanders die dit wel zelf konden betalen of door hun werkgever gerepatriëerd werden, reisden per boot. Slechts enkelen hadden de mogelijkheid met het vliegtuig te gaan.

Het aanmelden voor de reis was omslachtig. 'Uren bij de Nederlandse ambassade, formaliteiten bij Indonesische en Nederlandse autoriteiten, inschrijven, uitschrijven, verklaren, bewijzen. Opkopers van overtollige huisraad, inpakken wat je wilde meenemen. Er waren richtlijnen verstrekt door de repatriëeringsdienst, maar iedereen had zo zijn eigen visie op nodig en onmisbaar.'¹⁹¹

De Nederlandse regering liet aan boord een contactambtenaar meevaren. Deze had, als ambtenaar van de *Dienst voor Maatschappelijke Zorg (DMZ)*, de taak voorlichting te geven over het leven in Nederland en de opvang daar. Hij moest vervolgens rapport uitbrengen over de beweegredenen van de repatrianten. Deze ambtenaren hadden echter weinig kennis van het leven in Indonesië en hebben bijgedragen aan het stereotype beeld dat in Nederland bestond over repatrianten en het matige begrip voor hun wens te repatriëren.¹⁹²

Redenen voor vertrek waren volgens contactambtenaren namelijk vooral normale redenen zoals verlof, pensioen of gezondheid, en niet de veiligheidssituatie in Indonesië. Behoeftes aan veiligheid, de wens niet langer gediscrimineerd worden of heimwee naar familie die al gerepatriëerd was, waren ongeloofwaardige redenen. Welgestelde Indische Nederlanders gaven aan om andere redenen te repatriëren, terwijl uitgerekend armoediger repatrianten aangaven die redenen opgaven.¹⁹³ De ambtenaren geloofden dat zij hun moeilijke positie in Indonesië aan zichzelf te danken hadden. Zij wilden alleen naar Nederland om te profiteren van de welvaart daar.¹⁹⁴

De contactambtenaren waren bovendien van mening dat repatrianten zich slecht hadden laten voorlichten waren over de bekostiging van de reis en over het leven in Nederland. De boot maakte in Port Said (Egypte) een tussenstop. Bij het verlaten van de haven van Port Said kregen de repatrianten een kledingpakket. 'Na Port Said was de ene epidemie na de andere aan boord gekomen, mazelen, roodvonk, kinkhoest. Warm kleden was het beste medicijn.'¹⁹⁵ Zij dachten dat dat een gift was, en waren onaangenaam verrast toen zij in

Nederland een rekening gepresenteerd kregen voor de kleding, maar ook de reis terug moesten betalen.¹⁹⁶

Over aankomst en opvang van Indische Nederlanders in Nederland is veel geschreven. Een voor deze scriptie belangrijk onderzoek, is een publicatie over 'de Indo' in de Nederlandse literatuur en pers (Cottaar & Willems 1984). Wim Willems heeft hier in een later boek *De uittocht uit Indië* (2001) nog een aanvulling op gedaan. Deze studie was gericht op stereotyperingen die in romans en kranten gebruikt werden om de Indo te beschrijven. Hoewel dit onderzoek gezien de aanpak geen representatieve uitspraken kan doen over de beeldvorming, is het wel bruikbaar om opvattingen over de Indische gemeenschap in het algemeen en gerepatrieerden in het bijzonder te beschrijven. Dit onderzoek wordt namelijk gesterkt door een beschrijving van twee enquêtes die in 1955 en 1961 uitgevoerd zijn onder de Nederlandse bevolking naar de publieke opinie over de Indische Nederlander.

De beeldvorming over Indische Nederlanders in het Nederland van de jaren vijftig was zowel vanuit de literaire producties als de pers gevoed. De Nederlandse pers benadrukte vooral 'het anders-zijn van de nieuwkomers (...), hun afwijkende geestelijke habitus.'¹⁹⁷ Gangbare uitspraken in de vertogen over Indische Nederlanders waren allereerst op het uiterlijk gericht. Indische meisjes waren exotisch, Indische jongens knap en elegant. De huidskleur en de vormen van hun gelaatstrekken werden in de literatuur minutieus beschreven. Uit alle beschrijvingen van de Indische Nederlanders, was op te maken hoe anders zij eruit zagen dan Nederlanders.¹⁹⁸

Daarnaast kregen Indische Nederlanders alleen negatieve karaktereigenschappen toegedicht. Zij waren weerloos en hulpbehoevend, indolent en overgevoelig, hadden een minderwaardigheidscomplex en waren door het noodlot gemotiveerd. Indische meisjes waren behaagziek en gevaarlijke verleidsters, maar ook schuchter en afwachtend, of deden juist weer van alles om anders dan hun soortgenoten te zijn. Indische jongens waren roekeloos of overdreven bescheiden. Bovendien was een typisch kenmerk dat zij met *goena-goena*, zwarte magie, bezig waren.¹⁹⁹

De gangbare woordkeuze voor de beschrijving van Indische Nederlanders was als denigrerend aan te merken. Wederom speelde het uiterlijk een rol, als bijvoorbeeld geschreven werd over 'kleine, bruine vrouwtjes', of 'het Indo-ventje'. Het voorzetsel Indo werd in de literatuur vaak gevolgd door een negatieve bepaling, waardoor op den duur het hele begrip Indo een negatieve connotatie gekregen heeft.²⁰⁰ Overigens valt op dat Cottaar en Willems in hun eigen analyse zelf stelselmatig spreken over Indische meisjes en jongens, en niet over Indische vrouwen en mannen.

Gangbare uitspraken over de repatriëring in het bijzonder waren de weerzin van de repatrianten tegen Hollandse maaltijden, de hulp van het Maatschappelijk Werk die ze

ontvingen en de moeizame gewenning aan het klimaat in Nederland. Bovendien was te lezen hoeveel moeite Nederlandse burens hadden met de geuren van de Oosterse keuken. De culturele opvatting die hieraan ten grondslag ligt, is pas je aan aan onze gebruiken, klaag niet en veroorzaak geen problemen.²⁰¹

Een andere gangbare mening was dat Nederland het al moeilijk genoeg had in die tijd, terwijl die verwernde Indische Nederlanders verwachtten dat zij in weelde zouden blijven leven. Het land had te kampen met woningnood en Nederlanders vreesden dat zij nu nog langer op een huis moeten wachten. Weliswaar hadden repatrianten het recht naar Nederland te komen, maar of zij daar hoorden was de vraag. Een enkele keer werd gesuggereerd dat Indische Nederlanders er beter aan zouden doen te emigreren.²⁰²

Ten derde kwam in de berichtgeving regelmatig tot uiting dat de Nederlandse autoriteiten de repatrianten goed verzorgden. Ze hadden een dak boven hun hoofd, kleding gekregen en konden rekenen op steun van de maatschappelijke dienst. De autoriteiten vertelden in de kranten echter niet dat Indische Nederlanders die hiertoe in staat waren, voor al deze diensten een deel terug dienden te betalen.²⁰³

Samenvatting | Contactambtenaren aan boord droegen met hun rapportages bij aan de negatieve opvattingen van Nederlanders over Indo-Europeanen die nog niet eerder in Nederland waren geweest. Zij zouden alleen willen repatriëren om te profiteren van de welvaart in Nederland, aangezien zij in Indonesië tot de armeren in de samenleving behoorden.

Onderzoek naar de mening van Nederlanders over Indo's in de jaren '50 heeft aangetoond dat deze opvattingen ook door literatuur en media gevormd werden. Eigenschappen die Indo's daarin hadden, waren vooral negatief en denigrerend van aard.

Van gerepatrieerden werd vooral de moeizame aanpassing aan het leven in Nederland benadrukt, de impact die hun komst had op de kansen van Nederlanders op een beter leven en de goede opvang door de Nederlandse regering. Zij moesten het tropische leventje dat zij hadden kunnen leiden, achter zich laten, niet klagen en assimileren in de Nederlandse samenleving.

Eindnoten bij De emancipatie van de Indo 4

¹ Deze benaming staat *los* van de juridische klasse Europeanen, die alle Indo-Europeanen omvatte.

² Heijs 1995:70

³ Bosma en Raben 2001: 304

⁴ Dit neemt niet weg dat ik doorgaans deze trekkers wel zie als Indische Nederlanders. Voor dit onderzoek was het alleen niet handhaafbaar.

⁵ Bosma, Raben en Willems 2006: 25-26

⁶ Bosma en Raben 2003: 66, 71

⁷ Termorshuizen 2001:27-34.

⁸ Termorshuizen 2001:68

⁹ Bosma, Raben en Willems 2006: 31

¹⁰ Bosma en Raben 2003.

¹¹ Termorshuizen 2001: 74-84.

¹² Termorshuizen 2001: 79.

¹³ Termorshuizen 2001:68-69.

¹⁴ Termorshuizen 2001: 79.

¹⁵ Termorshuizen 2001: 74-84.

¹⁶ Termorshuizen 2001: 83-92.

¹⁷ Termorshuizen 2001: 92

¹⁸ Termorshuizen 2001: 94-97

¹⁹ Termorshuizen 2001: 93

²⁰ Termorshuizen 2001: 92

²¹ Bosma 2005:52

²² Termorshuizen 2001: 102-104

²³ Termorshuizen 2001: 122 – 134

²⁴ Termorshuizen 2001:124

²⁵ Termorshuizen 2001:125

²⁶ Termorshuizen 2001:166.

²⁷ Termorshuizen 2001:107-110

²⁸ Termorshuizen 2005:14

²⁹ Deze kranten waren liberaal vanuit de invalshoek van het kolonialisme (Termorshuizen 2001:97-101)

³⁰ Termorshuizen 2001: 143-150, 168

³¹ Bosma en Raben 2003: 268

³² Termorshuizen 2001: 105-106

³³ Termorshuizen 2001: 151

³⁴ Termorshuizen 2001:173.

³⁵ Bosma en Raben 2003:285-88

³⁶ Bosma en Raben 2003:286

³⁷ Termorshuizen 2001:153-170

³⁸ Van oorsprong denigrerende term voor Indo-Europeanen, nog afgeleid van het Portugese 'signor', die de Padangers gebruikten als geuzennaam (Bosma 2003:277).

³⁹ Termorshuizen 2001: 172

⁴⁰ Termorshuizen 2001: 171

⁴¹ Termorshuizen 2001:183-186

⁴² Bosma en Raben 2003: 293

⁴³ Termorshuizen 2001:185

⁴⁴ Termorshuizen 2001:603; Bosma 2005:53

⁴⁵ Termorshuizen 2001:184

⁴⁶ Termorshuizen 2001: 172-175; Bosma en Raben 2003:269, 280

⁴⁷ Bosma en Raben 2003:269

⁴⁸ Termorshuizen 2001:640

⁴⁹ Termorshuizen 2001:641

⁵⁰ Termorshuizen 2001:175-178, 638-642;

⁵¹ Termorshuizen 2001:177

⁵² Bosma en Raben 2003:269

⁵³ Bosma en Raben 2003:278

⁵⁴ Heijs 1995:70-71.

⁵⁵ Bosma en Raben 2001: 91

⁵⁶ Bosma en Raben 2001: 304

⁵⁷ Bosma & Raben 2003:271-273

⁵⁸ Termorshuizen 2001:644-645

⁵⁹ Termorshuizen 2001:178-179, 290-296.

⁶⁰ Bosma 2003:283; Termorshuizen 417-426

⁶¹ Bosma 2003:282-284;

Termorshuizen 2001:425

⁶² Bosma en Raben 2003:293-295

⁶³ Bosma en Raben 2003:292-296

⁶⁴ Bosma 2003:295-299

⁶⁵ Bosma 2003:298

⁶⁶ Bosma en Raben 2003:299

⁶⁷ Bosma 2003:272-274

⁶⁸ Termorshuizen 2001: 187-188

⁶⁹ Van den Doel 2001: 22

⁷⁰ Van den Doel 2001: 22-25,

Meijer2004:17

⁷¹ Van den Doel 2001: 23

⁷² Meijer 2004: 62.

⁷³ Bosma en Raben 2003:307.

⁷⁴ Meijer 2004:17-19

⁷⁵ Meijer 2004:18; Bosma en Raben 2003:304-306.

⁷⁶ Termorshuizen 2001: 187

⁷⁷ Termorshuizen 2001: 189-203

⁷⁸ Bosma 2005:48

⁷⁹ Bosma en Raben 2003:303-306

⁸⁰ Ernest Douwes Dekker was een achterneef van Eduard Douwes Dekker, oftewel Multatuli (Bosma

2003:307).

⁸¹ Bosma en Raben 2003:311

⁸² Bosma en Raben 2003:308

⁸³ Bosma en Raben 2003:207

⁸⁴ Van den Doel *Afscheid van Indië* 36.

⁸⁵ Meijer 2004:60

⁸⁶ Bosma 2003:319

⁸⁷ Van den Doel 2002: 33-34

⁸⁸ Meijer 2004: 60-62

⁸⁹ Bosma & Raben 2003:311-320;

Bosma 2005:55

⁹⁰ Bosma 2005:56-57

⁹¹ Meijer 2004:17-19; Bosma en Raben 2001:317

⁹² Bosma 2001:321-322

⁹³ Meijer 2004:15.

⁹⁴ Bosma en Raben 2001:327-330.

⁹⁵ Bosma 2005:53

⁹⁶ Van den Doel 2001:34-39.

⁹⁷ Meijer 2004:53

⁹⁸ Meijer 2004:54.

⁹⁹ Bosma 2003:328-329; Meijer 2004:53-54.

¹⁰⁰ Meijer 2004:64

¹⁰¹ Meijer 2004:64-65

¹⁰² Meijer 2004: 77-88; Bosma

2005:59.

¹⁰³ Meijer 2004:114

¹⁰⁴ Bosma 2005:57

¹⁰⁵ Bosma 2005:57-60

¹⁰⁶ Meijer 2004:113

¹⁰⁷ Bosma 2005:59-62; Meijer

2004:81,109-114

¹⁰⁸ Van den Doel 2001:25.

¹⁰⁹ Van Soekarno is geen voornaam bekend.

¹¹⁰ Van den Doel 2001: 39-42.

¹¹¹ Van den Doel 2001:41.

- ¹¹² Meijer 2004:107
- ¹¹³ Van den Doel 2001: 55-56
- ¹¹⁴ Meijer 2004:132
- ¹¹⁵ Meijer 2004:133.
- ¹¹⁶ Meijer 2004:128
- ¹¹⁷ Meijer 2004: 99-105;114-135
- ¹¹⁸ Meijer 2004:135.
- ¹¹⁹ Meijer 2004:137.
- ¹²⁰ Meijer 2004:134-139, 174-175
- ¹²¹ M. Boshart DE MUITERIJ OP DE "ZEVEN PROVINCIE" Uit: Kontaktbrief nr. 3 Indonesië-Commissie CPN Op: <http://www.antenna.nl/wvi/nl/ic/muiterij.html>, 22 januari 2007
- ¹²² Meijer 2004:128,140,170
- ¹²³ Meijer 2004:126
- ¹²⁴ Meijer 2004:143-148
- ¹²⁵ Bosma 2005:60-63
- ¹²⁶ Bosma 2005:62-64; Sens 2006
- ¹²⁷ Meijer 2004:176-185
- ¹²⁸ Meijer 2004:191-197
- ¹²⁹ Meijer 2004:198-210
- ¹³⁰ Meijer 2004:222-224
- ¹³¹ Sens 2005:67
- ¹³² Van den Doel 2001:67
- ¹³³ Van den Doel 2001:69-75
- ¹³⁴ Van den Doel 2001:76.
- ¹³⁵ Van den Doel 2001: 75-77
- ¹³⁶ Bahasa Indonesia voor vrijheid.
- ¹³⁷ Van den Doel 77-88
- ¹³⁸ Van den Doel 2001:67
- ¹³⁹ Van den Doel 2001:65-69
- ¹⁴⁰ Een Indo-Europeaan had op het dak van het Oranjehotel in Soerabaja de Nederlandse vlag gehezen. Dit wekte de woede van de pemoeda's, met dodelijke gevechten tot gevolg. (Meijer 2004:244).
- ¹⁴¹ *Bersiap* was een strijdkreet van de pemoeda's, die langgerekt uitgesproken werd (Bersiaaaaap!). Het betekent 'Weest paraat' (Meijer 2004:244).
- ¹⁴² Meijer 2004:236-249
- ¹⁴³ Zie bijlage 4, grafiek 4.1.
- ¹⁴⁴ Meijer 2004:244-255
- ¹⁴⁵ Van den Doel 2001:95-163
- ¹⁴⁶ Van Mook wist Nederland en de Republiek op 25 maart 1947 te bewegen tot het ondertekenen van feitelijk twee akkoorden: de Nederlanders ondertekenden de Nederlandse versie, de Republiek de Indonesische (Van den Doel 2001:213).
- ¹⁴⁷ Van den Doel 2001:162-280
- ¹⁴⁸ Van den Doel 2001: 342-380
- ¹⁴⁹ Letterlijke betekenis hiervan is 'kleur van het land'.
- ¹⁵⁰ Vanaf dit moment noemt Sens ze de *Nederlandstalige Indonesische kranten*.
- ¹⁵¹ Sens 2005:69
- ¹⁵² Sens 2005:68.
- ¹⁵³ Sens 2005:68.
- ¹⁵⁴ Sens 2005:69
- ¹⁵⁵ Sens 2005:68.
- ¹⁵⁶ Sens 2005:67-87
- ¹⁵⁷ Meijer 2004:289
- ¹⁵⁸ Zie bijlage 4, tabellen 4.1 t/m 4.4.
- ¹⁵⁹ Beets, van Imhoff & Huisman 2003:61-62; Bosma 2006: 44; Heijs 1995:122; Willems 2001:52
- ¹⁶⁰ Meijer 2004:330
- ¹⁶¹ Heijs 1995:121-122
- ¹⁶² Juridisch waren er twee groepen: Nederlandse staatsburgers en 'Nederlandse onderdanen niet-Nederlanders'. Deze tweede volksrechtelijke categorie was in 1910 gecreëerd. Na de nieuwe nationaliteitswetgeving in 1892 was namelijk een grote groep stateloos geworden, wat veel juridische problemen opleverde (Heijs 1995:69-71).
- ¹⁶³ Heijs 1995: 120-122
- ¹⁶⁴ Van den Doel 2001:355-358
- ¹⁶⁵ Van den Doel 2001:360-361
- ¹⁶⁶ Willems 2001:110-113
- ¹⁶⁷ Hoewel Nederland en Indonesië samen een unie vormden, besloot de Indonesische regering Nederlanders tot vreemdelingen te verklaren (Heijs 1995:123).
- ¹⁶⁸ Bosma, Raben en Willems 2006:52.
- ¹⁶⁹ Meijer 2004:323
- ¹⁷⁰ Zie bijlage 4, tabel 4.4.
- ¹⁷¹ Meijer 2004:330
- ¹⁷² Sens 2005:77-83.
- ¹⁷³ Sens 2005:77
- ¹⁷⁴ Sens 2005:77-78
- ¹⁷⁵ Meijer 2004:370
- ¹⁷⁶ Sens 2005:91
- ¹⁷⁷ Meijer 2004:360-366.
- ¹⁷⁸ Meijer 2004:331.
- ¹⁷⁹ Meijer 2004:331-336
- ¹⁸⁰ Meijer 2004:354-362
- ¹⁸¹ Meijer 2004:362-366
- ¹⁸² Van den Doel 2001:363
- ¹⁸³ Heijs:1995: 130-131
- ¹⁸⁴ Meijer 2004: 362, 371
- ¹⁸⁵ Van den Doel 2001: 364
- ¹⁸⁶ Zie bijlage 4, tabel 4.4.
- ¹⁸⁷ Meijer 2004:377
- ¹⁸⁸ Van den Doel 2001: 366-368.
- ¹⁸⁹ Na de coup in 1966 werden zij wederom vervolgd, door de nieuwe leider, Soeharto.
- ¹⁹⁰ Zie bijlage 4, tabel 4.4.
- ¹⁹¹ Lilian Ducelle Repatriëring: de winst en het grote verlies. In: Leo Lucassen en Wim Willems *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders 1946 – 1964*. (Den Haag 1994) 35-36.
- ¹⁹² Willems 2001:104
- ¹⁹³ Lucassen en Willems 1994:7
- ¹⁹⁴ Willems 2001:105
- ¹⁹⁵ Adriaan van Dis *Indische Duinen* (Amsterdam 1995) 7.
- ¹⁹⁶ Willems 2001:105-106
- ¹⁹⁷ Willems 2001:141
- ¹⁹⁸ Cottaar en Willems 1984: 44-47
- ¹⁹⁹ Cottaar en Willems 1984: 47-54, 108
- ²⁰⁰ Cottaar en Willems 1984:54-57
- ²⁰¹ Cottaar en Willems 1984:111-116
- ²⁰² Cottaar en Willems 1984:117-118, 122-126, 130
- ²⁰³ Cottaar en Willems 1984: 122-123

